

РОМАНА
ГЕНИК-
БЕРЕЗОВСЬКОГО

EX LIBRIS

РОМАНА
ГЕНИК-БЕРЕЗОВСЬКОГО

І Л Ь К О Б О Р Щ А К

В
Є
В
И
Ж
И
И

2079

Р
Н
У
Н
Ц
Е
Ц
Ь
М
А
З
Є
П
И
Ц
Ь

Г Р И Г О Р
О Р Л И Ж

TULA-online.org.ua

ІЛЬКО БОРЩАК
ГРИГОР ОРЛИК

ФРАНЦІЯ й УКРАЇНА

Студії про франко-українські взаємини
в минулому.

КНИГА ЧЕТВЕРТА

ІЛЬКО БОРЩАК

ВЕЛИКИЙ МАЗЕПИНЕЦЬ ГРИГОР ОРЛИК

ГЕНЕРАЛ-ПОРУЧНИК ЛЮДОВИКА XV-го (1742—1759).

З невідомих документів з 7 тогочасними ілюстраціями

Др. ВОЛОДИМИР ЗАГАЙКЕВИЧ
АДВОКАТ І ВІЙСЬКОВИЙ ОБРОЗЦЮК
—♦♦♦— в Червонограді —♦♦♦—
вул. Косівська ч. 8.

ЛЬВІВ, 1932.

Видавнича Кооператива „Червона Калина“.

Всі права застережені
Copyright by Elie Borschak
Paris 1931.

Друкарня „Штука“ Львів.

ДРУЖИНІ МОЇЙ СОФІЇ
присвячую

Данко. Виз

Др. ВОЛОДИМИР ЗАГАЙКЕВИЧ
АДВОКАТ І ВІЙСКОВИЙ ОБОРОНЦЬ
— в Черкасах —
вул. Косовська ч. 8.

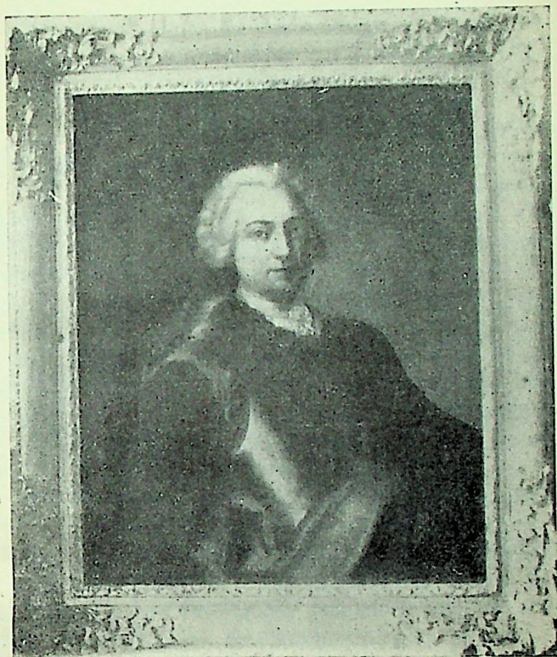
TULA-online.org

„Ніхто у Франції не був такий зна-
вець козацьких справ як небіжчик
Граф Орлик“

Вержен 1776..

(Архів французького Міністерства
Закордонних Справ)

Handwritten signature or stamp, likely a library or archival mark, appearing as a faint, mirrored impression.

ГРИГОР ОРЛИК
генерал-поручник Людовика XV.
(З портрету в замку Дентевіль, 50 роки XVIII століття.)

ПЕРЕДМОВА.

Ця книга є четвертою частиною широкої праці, приготовленої до друку, під назвою „Франція й Україна“, якої змістом має бути аналіза української справи у Франції протягом тисячеліття. Аж після такої аналізи у відношенні до головних європейських країн, можна буде зробити загальну синтезу зносин Європи з Україною в минулому. Питання це досі зовсім не студіюване в нашій історіографії, а причиною цього тяжкі умовини нашої нації за останніх два століття. Драгоманов розумів велику вагу цього питання, коли писав 16. жовтня 1872 р. до Мелітона Бучинського: „Хотьби який-небудь повід був нам в світ висунути носа...“

Ця книга присвячена Григореві Орликові, первакові й головному співробітникові гетьмана. Діяльність його досі залишилася зовсім невідомою в історії, бо хоч царат і поборював Григора *per fas et nefas*, але часто-густо сам не знав, з ким він мав справу — з батьком чи сином. Слідами уряду російські історіографи, а також і українські російської школи, плуталися в особах Орликів, Пилипа й Григора. Сам Костомаров, єдиний, що досі — а це вже більш, як пів століття! — спробував звести до купи матеріяли до історії Мазепинців, зустрінувши під 1757-м роком Григора, гадав, що це може Пилип Орлик...

VIII

Після десяти літ розшуків, писанини й надуми, подаємо тут уперше громадянству справді дивовижне життя й діяльність Григора Орлика, що народився в Батурині Мазепи, а скінчив життя на Рейні, під французькими прапорами. Метода цієї праці — документальна. Ми свідомо — хоч як велика була спокуса! — обмежили до мінімум свої коментарі, даючи скрізь слово документам. Там, де документу бракує, ставимо просто крапку, а де її замало, висловлюємо гіпотезу.

Джерела, що подаємо на кінці, не дають повного уявлення того, що мусіли ми переглянути. Багато рукописів і друків лише прочитали, без безпосередньої користі для цієї праці. Тут перелічуємо лише джерела, що ввійшли в книгу. Невидана іконографія теж документальна, бо тільки така має історичне значіння.

З появою в світ цієї книги тратять свою вагу давніше написані статті про деякі моменти з життя Григора Орлика, бо пізніші розшуки дали нам точніші дані.

* * *

Не без деякого вагання пускаємо в світ цю книгу. Вона складалася в тяжких умовах еміграційного життя. Чи все ми розшукали?

Але ми нераз заповідали цю працю і від літ дістаємо листи дослівно з усіх кінців Соборної України — від Ужгороду до Катеринодару, звідки українці ріжних переконань домагаються оголосити врешті матеріяли, що належать до цілої нації. А по друге, *vita brevis est...* Неодні високоцінні матеріяли загинули, тому, що автори все шукали ідеальної повности...

Ще одна увага. Документи тут подані, певно, не раз цитуватимуться. Але, як це завжди буває з історичними документами, кожний витягне з них свої висновки. Автор зазначає з притиском, що це історична праця. Писав її український державник, але писав, як історик і дослідувач, бо патріотизм — чеснота, а не наукова метода і немає нічого гіршого, як плутати ці два поняття.

* * *

Така студія та ще у місті відірваному від великих українських книгозбірень потребувала неодної поради й інформації. Тому почуваємо своїм приємним обов'язком подякувати всім тим, що так чи інакше допомогли нам випустити у світ книгу.

Перш за все висловлюємо щирю подяку Урядові Французької Республіки, що з такою прихильністю й щедрістю відчинив перед нами свої архіви і книгозбірні а зокрема: директорові Архіву Франц. Мін. Зак. Справ ВПов. міністрові Пенго, архізістам Ріго та Спінасові; дирекції архівів Військового й Морського Міністерства та „Національного Архіву“, директорові „Національної Бібліотеки“ Де Ля Ронсієрові; проф. Поль Буає, директорові Інституту Східних мов, проф. Андре Мазонові та бібліотекареві Унбегаунові з „Інституту Славянознавства“; управам Дрезденського архіву й архіву міста Гамбургу; директорам університетських бібліотек у Люнді й Брні, у Чехословаччині, Перові Буає, голові Льотарингського Наукового Т-ва за надсилку своїх рідких видань; директорові бібліотеки Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові І. Кривецькому, що роками завжди пересилав нам ті чи інші інформації та книги з бібліотеки.

Невимовною є наша подяка графові Де Ля-Біль Божé, що дав у наше розпорядження архів-Дентевілів, склав для нас генеалогію роду Дентевілів і сфотографував нам портрет Григора Орлика.

Дякую за поради проф. Християнові Шеферові, В. К. Липинському, др-ові Б. Барвінському, що на наше прохання зайнявся відшуканням слідів перебування Анни Орлик у Галичині.

Окрема наша подяка С. П. Шелухинові, завдяки піддержці якого ми мали змогу зробити подорож до Дентевілів і там працювати. Інших, що причинилися до цієї праці, вже нема на світі. Нема незабутнього проф. Альфреда Єнзена, заслуженого історика українсько-шведських зносин, що до кінця свого життя брав собі до серця книгу про Григора Орлика. Нема Моріса Бареса, маркіза Раймонда Воїюе, сина автора „Мазепи”, а ось зовсім недавно відійшов в інший світ, не дочекавшись цієї праці, проф. Жан Брюн. Всі вони своїми заходами нераз відчиняли для наших дослідів двері, назагал зачинені...

Студентові Омелянові Савчинові з Перемишля дякую за допомогу в копіюванні документів зі зразковою совісністю.

Зокрема дякую Мих. Рудницькому за приятельську поміч у виданні цієї праці.

Та понад усім наша подяка йде до Тої, якій книга присвячена, бо без неї ця праця ніколи не була би доведена до кінця.

АВТОР.

Париж, вересень 1930.

МОЛОДІСТЬ ОРЛИКА.

(1702—1729)

Народження. — Від Полтави до Гамбурга. —
У саксонській гвардії. — До Варшави.

„Василій Протопресвітеръ Катѣрина, Пароухъ Цркви
Свѣтла Хѣа Николаа. Понеже уроженца своего доводи
тѣи, до которѣхъ належитъ, нематво знайдѣютъ, ѡбаче
знаходити своего початкѣ законѣовѣнчаннаго ѣ свѣ-
дѣтельства навѣти должнѣ сѣтъ, сѣеже свѣдѣтельство
Іереѣ своихъ Церквей ѣ метрѣихъ в ныхъ вѣрѣтаюцѣхъ
ѣа прогациѣи кидати повѣнны сѣтъ, ѡбаче ѣ азѣ Іереѣ
Василій Протопресвітеръ Катѣрина многочастнѣ умо-
ленъ, давилъ даа свѣдѣтельство ѡ оуруженю вы-
соко почтенѣаго Мѣденца Григорѣа Ѣрліка, егоже
желаню задоситъ чиначи, сѣа ѡ немъ вѣрне из-
вѣстѣю по чѣнѣ вѣ Метрѣихъ вѣ цркви моеѣ вѣрѣтае-
мѣа: Рокѣ Іѣго П Ѣ.Б. (1702) мѣца Ноябрьа дна 6 (5)
азѣ Іереѣ Василій Пахо(м)е пароухъ ѣ протопресвітеръ.

Діюче Батшрпської крестуєх Мідца на йма Григоріа сина Родителей законноб'внчанійуєх Іасне Вельможнаго Филипа ОРАШКА и Анны жены его зако(нн)об'внчаніой з Герциковєх. Родителє крестніє Іасне Вельможний Іванъ Мазєпа Гетманъ Войска запорозкаго и Вельможний Пан Іванъ Хананейко (sic!) з Вельмною Панєю Вѣрою Кочубейковою. Которому СЕФЪДЫТЕЛЬСТВУ БЕЗДѢ ВѢРА да БУДЕТЬ дана, при звыклой печати рѣкою утврждаю моею.

Дѣлалоса в градѣ Батшринѣ дна К (20) мѣца Марта Рокѣ Божого ауміи (1748).

Василій Протопресвѣтеръ Батшринскы. (1).

Самого батька новонародженого, тоді „гетьманської військової старої (старшини) канцеляриста“ (2), не було в Батурині: він мандрував з козацьким військом на „свейській кампанії“ (3), на нього рішили чекати з хрестинами.

Вони відбулися дуже бучно; була то подія в житті генеральної старшини, де Пилип Орлик, улюблений співробітник Мазєпи, вже мав тоді виключне становище. Мазєпа сам тримав новонародженого до хресту, разом з дружиною поважаного генерального писаря Василя Кочубєя. Найщасливішим поміж усіма присутніми був сам батько. Минуло чотири роки, як одружився він з Анною Герцик (4) і тимсамим пустив пень на козацькій Україні, де досі всеж почував себе трохи чужим поміж старшиною (5).

Але ось народився у нього син, в якому змі-

шалась козацька кров Герциків з кровю баронів Римської Імперії. І цей син мав остаточно звязати Пилипа Орлика з Батуринською старшиною, що за тих часів починає перетворюватися в справжній шляхотський стан.

Пізніше в Царгороді, коли Григор під впливом якогось шарлятана - грека захопився астрологією, він скаржився батькові, що ніхто не слідкував за небом підчас його народження і не відкрив батькам його тавмну долю. Та певно, ніякий астролог, як і всі ті, що були приявні при хрещенні Григора Орлика, не могли на один мент припускати, що за кілька років хресний батько новонародженого, справжній господар тодішньої України, Мазепа, помре емігрантом на чужині, що сиворолосий Кочубей передтим покладе голову на колоді, а найменше можна було припускати, що оцей новонароджений хлопець скінчить своє життя в далекій країні, за чужу справу і за чужий нарід, про який ледви чи й багато знали в Батуринському оточенні...

* * *

У сприятливих умовах зустрів Григор перші роки життя. Здавалося, що все всміхалося хлопцеві, але швидко промайнули ці щасливі дні і розпочалася сумна доба вигнання. В холодний осінній жовтневий ранок 1708 року, на возі зі сестрою й братом, під доглядом матери і тітки Герцик, молодий Орлик переїздив Десну, справжній Рубікон для всіх цих подорожників, в обозі козацького війська, що вирушило назустріч „Північному левові”, який слідами свого попередника Карла-Густава став союзником України.

Неспокійне таборове життя, переїзд з армією, страшні дні Полтави і Переволочни, переправа через Дніпро, де „жона моя въ одной токмо сукиѣ зъ дѣтьми переправилася“ (6), втеча через Дикі Поля, Очаківська трагедія, перші дні в Бендерах, куди втікачі прибули в жахливу серпневу спеку, — все це залишило свої сліди на хлопцеві: розвивало в нім здібність до спостереження і вміння стримувати свої почування, майже з першого менту свого свідомого життя. Григор не знав, що принесе йому завтрішній день, бо все залежало від успіху тої політичної акції, на чолі якої стояв його батько „новообраний Війська Запорозького Гетьман“.

Карло XII-ий у перші роки свого перебування в Бендерах користувався великою пошаною у турків і татар, які трактували його, як володаря союзної держави. Біля нього знаходилось до 20.000 війська зі шведів, козаків, поляків, волохів. Король приймав і відсилав послів, з усіх кінців Європи приїжджали дивитись на того, кого й після поразки на Україні вважали найбільшим військовим вождем (7).

Між Дністром і Варницею шведи збудували ціле місто Карлополіс, де жили головні шведські достойники і де мав свою головну квартиру також Пилип Орлик. Звідсіля це він вів свої дипломатичні перемови зі султаном і ханом, тут він нераз відбував конференції зі шведськими діячами, з чужинецькими послами, що прибували до Бендер, не кажучи вже про українську старшину, що пішла за Мазепою і що дня бувала в помешканні Орлика.

Бендери за часів перебування полтавських втікачів, були справжнім Вавилоном — нації і мов. Тут Григор перейшов першу школу чужих мов, тут

він мав змогу бачити низку людей, з якими геть пізніше довелося йому вести політичну акцію, тут, бачучи пошану, довкола свого батька, він розвинув у собі почуття власної гідності.

Девятилітній гетьманич, уже, хоч і посередньо, звязався з політикою. У серпні 1711-го року батько посадив Григора на коня і в лихоманці прибіг з Бендер до Яс благати великого везира Мехмета-Балтажі не миритися над Прутом з царем, доки той не звільнить України. Мехмет-Балтажа був неблаганний, і Орлики могли лише бачити, як царська армія виходила з розгорнутими прапорами, рятуватись від неминучої катастрофи.

Того-же року, після складення договору між Орликом і ханом, Григор залишився заручником батька у татар. Старий хан Девлет-Гірей (8), освічена людина й герой віденської облоги, любив Григора як власного сина. З ханичем („найгарнішим — як казав Карло XII. — у світі хлопцем“), Григор звязався цінною приязню, що тяглася аж до останніх днів їх життя.

Проте два роки пізніше, Григор ледви не впавав жертвою татарської сваволі. 12-го лютого 1713 року в Бендерах записався в історії славнозвісний „калабалик“. На домагання Порти покинути Бендери, Карло відповів погордою і, маючи за собою тільки 300 чоловік, почав справжній бій із 20.000 татарами і 6.000 турками. Пораненого короля ледви врятували з цього „калабалика“, а найшляхетніші шведи попали в неволю до татар.

Перед „калабаликом“ хан запропонував польським панам, що були при Карлі XII., як і Орликові, покинути Варницю і прибути до Бендер, під турецькою охороною. Поляки так і зробили, але

Пилип Орлик не покинув свого добродія і вірно стояв при ньому 12-го лютого 1713 року. Розюшені татари дізнавшись про це, схопили Григора, привязали до коня і лише Калга-султан (син хана) і польський сенатор Салега врятували хлопця.

Листопад цьогож року був дуже скрутний для родини Орлика, що залишилася без засобів. Довірники гетьмана, не одержавши речинця заплати, тягли до суду цілу родину. Григор був свідком, як батько мусів продавати останні коштовні річи, які мати встигла врятувати після всіх подій, що прийшли в слід за Полтавсю.

23. жовтня 1714 року Пилип Орлик з родиною і „двором“ з 24 осіб, як „шеф союзної нації“ вирушив слідами Карла XII. „не для чего иного... жебы, при боку Его жъ Величества неотступне застаючи, могль ...неуσιшное мое о посполитом, Вашей милости, добрых молодцов, пользь стараніе ложити“...

В травні 1715 року родина українських емігрантів осіла в Швеції, в Істаді, у провінції Сканії. Але тогож року 13-літній хлопець, щоправда, хоч фізично дуже витривалий, зараховується з наказу Карла XII. „фендриком“ королівської гвардії. Разом з батьком молодий Григор приїздить до Штральзунду і тут дістає боеве хрещення у битві проти данців, росіян і прусаків, що обложили ту фортецю. Ця служба під прапорами Карла XII. назавжди залишилась у пам'яті молодого Орлика. У всіх своїх життєписах, які час від часу подавав французькому урядові, Григор завжди підкреслював, що почав свою військову кар'єру під проводом Карла XII. І в урядовому службовому реєстрі Григора, що переховується в архіві військового мі-

ністерства Франції, читаємо: „Почав службу під прапорами шведського короля Карла XII-го“. Для старшини XVIII ст. це було неабиякою відзнакою.

За рік Григор покинув військову службу і почав свої університетські студії в Люнді, під проводом професора метафізики Андія Реґеліуса (9). Він зберіг назавжди добру пам'ять про цього свого вчителя, що „захоплював своїх учнів далекосяглюю думкою, щирістю серця і твердістю переконань“ (10). У реєстрі університетської бібліотеки в Люнді досі збереглася листа деяких книг, що їх студіював Григор у 1717 році. Були це: дві руські книжки (псалтир і молитовник), латинська граматика Юста Ліпсія, листи Цицерона і твори Еразма Роттердамського. 14. травня 1718 року Григор позичив у бібліотеці першу частину промов Цицерона (11).

Францужанка з Люнду жила в родині Орликів і тому Григор так добре володів французькою мовою. Григор виявив також хист до музики і згідно з вихованням тих часів, досить добре грав на лютні. Дарма, що на еміґрації були тяжкі часи, Григор дістав добру освіту, що завдячував своєму батькові, який сам усе життя учився та розумів вагу освіти.

Григор піддержував зносини з родинами найперших достойників Швеції. Особливо ласкаво приймали його в родині канцлера Мілерна, давнього приятеля України, що власною рукою скріпив у Бендерах відомі грамоти Карла XII. дотично України та Пилипа Орлика. Син Мілерна був однолітком Григора.

Цей Мілерн 12-го грудня 1716 року представив Григора на офіційній авдієнції Карлові XII-ому, якому Григор в імені батька подав „покірне про-

хання і одержав також рішення“ (12). Справа йшла про полагоду матеріального становища Орликів.

18-го серпня 1720 року Григор подався до димісії зі шведської служби, а 21-го жовтня 1720 р. Королівська Рада постановила виплатити йому піврічну платню. Але ще 10-го жовтня, в понеділок „під охороною св. янголів-хоронителів і св. Пилипа“, Григор разом з батьком покинув Стокгольм, прямуючи до ГанOVERу на побачення з англійським королем Георґом для захисту „прав Козацької Нації“ (13).

6-го листопаду він приїхав на острів Ріген, 19-го до Ростоку, а 23-го до Люнебурґу, де батько замовив йому одяг. Другого дня оглядав Григор разом з батьком Люнебурґську фортецю, а 27-го листопада поїхав, „бажаючи побачити Гамбург“ полагоджувати там претенсії гетьмана до гамбурських банкірів. У грудні того-ж року супроводив батька в його пертрактаціях з сенатором Велінґом, уповноваженим представником Швеції на конґресі в Брунсвіку. 17-го січня 1721 року Григор з батьком дістався до Бресля, де залишився так довго, заки батько ховаючись від царських шпигунів, перебував у Польщі. Григор мусів захищати свою родину від провокації царського посла у Відні Ягужинського, який усіми способами пробував захопити в свої руки родину „зрадника“.

29-го квітня 1721 р. Пилип Орлик писав першому міністрові короля Авґуста графові Флемінґові: „...Старшого мого сина, співмандрівника моїх досить небезпечних переґринацій сьогодні висилаю до Дрездена, аби він під прибраним іменем присвятив свої юнацькі роки в повному розквіті військо-

вій службі у гвардійському полку Його Королівської Величності“ (14).

Дійсно, Август не маючи змоги через опозицію польських панів піддержати політичних плянів Орлика, як саксонський електор дав бодай Григорові під чужим іменем, щоби цар не дізнався, посаду лейтенанта в своїй саксонській гвардії. Але в половині цього року до Дрездену приїхав князь Долгорукий, і Август наказав Григорові тимчасово виїхати зі столиці. Він мусів знову ховатися у Бресляві, звідки поїхав гостювати до маєтку барона Орлика, що стільки зробив на Шлезьку для своєї української рідні. 29-го листопада (старого стилю), Григор з доручення батька поїхав до Дрездена „в одному інтересі“, тобто для грошевої допомоги батькові.

Шість років провів Григор у саксонській гвардії, доки в 1726 році дрезденський двір не наблизився до Петербургу (14 а). Тоді Григор залишив Саксонію і вступив на польську службу осаулом коронного гетьмана. Були це важкі часи для Григора, який мусів піддержувати родину, що була в страшній біді, і сумував за батьком, що ніби „у Вавилонському полоні перебував у цій клятій турецькій землі“. Між паперами Пилипа Орлика переховується лист Григора з Рівного, з 3 грудня 1728 року. Григор писав:

„Исновельможний і найдорожчий батьку!

...Я найнещасніша людина, бо вже рік, як не маю ніяковійської вістки від Вас. Сподіваюсь, що після такого довгого мовчання, ми нарешті дістанемо від Вас радісні новини. Запевняю Вас, що в тому великому нещасті, в якому перебуваємо, лист від Вас буде найбільшою нашою втіхою. Спо-

двіваюсь, що милосерний Господь Бог швидко визволить нас. Я вже мав шану писати Вашій Ексцеленції, що після смерті генералової, моєї дорогої сестри (15), — втрата невимовна — генерал, мій шваґер, нічого мені не писав, тому нічого не можу Вам подати, чи можемо на щось чекати з цього боку (16). ...Коронний Гетьман, мій протектор помер 4-го листопада; я втратив великого добродія, а Ваша Ексцеленція щирого друга. Його Величність призначив Великим Регіментарем литовського стольника Понятовського (17), який дав мені свою опіку. Він посилав гонця до Туреччини купити коней, і я користуюсь тим, аби післати Вам цього листа. П. Понятовський доручив мені запевнити Вас у своїй непохитній приязні і що він чекає лише сприятливої нагоди, щоби виправити Вашу фортуна. Сучасна конюнктура така, що ніхто не може сказати, що буде завтра.

„Вже більше місяця, як я не мав листів від пашої дорогої мами, тому не можу нічого подати Вам про її положення, але в своєму останньому листі вона скаржилась на недостачу. Я, як любячий син, шукав тисячу заходів, щоби допомогти їй, але все це даремно, бо не знайшов ні в кого зрозуміння. Вжійте, Ваша Ексцеленціє, якихось заходів, бо запевнюю Вас, що вона у повній нужді. Коли одного дня ми матимемо щастя Вас побачити, це буде найбільшою втіхою для нас усіх...“

Цей лист красномовно малює тодішнє становище родини наступника Мазепа, становище, як бачимо, досить сумне. „Конюнктура“, про яку згадує Григор Орлик, була звязана зі смертю короля Августа, на яку всі чекали в Польщі і яка мусіла потягти за собою політичні зміни в цілій Європі.

Для нікого не було таємницею, що Франція піддержить кандидатуру Станіслава Лещинського, з яким Пилип Орлик листувався вже від 1729 року (18).

Що було причиною поїздки Григора, незабаром після завезення тут листа, до Варшави, точно не можна встановити, але припускаємо, що вибрався він у цю подорож з почину Понятовського, вже приклонника Станіслава Лещинського. У всякому разі, десь на весні 1729 року Григор приїхав до Варшави, й ця подорож відіграла неабияку роль у усьому житті сина Солунського емігранта.

II.

ПЕРШІ ДИПЛОМАТИЧНІ ЗАХОДИ.

Проект Григора. — Маркіз де Монті. — Нарада у французькій амбасаді. — Григор у Парижі. — Зустріч з Лещинським. — Авдієнція. — Григор і Вольтер. — Відїзд до Царгороду.

(1729—1730).

Коли Григор приїхав до Варшави, сили мазецинів були зовсім розпорошені. Їх вожд сидів у далекому Солуні, листуючись на всі боки, та пробуючи дістатися до свого „Війська Запорозького“. Брати Мировичі та Нахімовський ховалися в Польщі від царських шпигунів. Запорозжці під турецькою опікою втратили постійний звязок з Пилипом Орликом.

На Гетьманщині настрої був пригнічений, і звідти приїхали навіть деякі старшини до Варшави, до шведського посла Цюліха (19), щоби розпитати його, чи дійсно назавжди Швеція відмо-

вилаась допомогати Україні і де властиво перебуває Орлик (20).

Молодий Орлик, зорієнтувавшись у ситуації, задумує об'єднати всі самостійницькі чинники в краю та на еміграції, довкола постаті свого батька „законно обраного повірника Козацької Нації“. Плян був не новий: скоординувати військову силу Запоріжжя з повстанням на Україні.

На власну руку, не маючи можливості звестися з батьком, Григор розпочинає свою діяльність, якої першим кроком малоб бути визволення гетьмана зпід турецької опіки та приїзд його на Січ. Але без турецької допомоги важко булоб досягнути рішучі та доцільні наслідки, а щоб знову захопити Порту до української акції, до цього ніхто ліпше не надавався, як французький двір, якого слово так багато важило тоді на Босфорі (21).

Отже Григор у своїй політичній концепції прийшов до давнішого проекту Дорошенка й Мазепи — опертися дипломатично в Європі на Францію, щоби увійти в безпосередні зносини з сусідами України, рівночасно союзниками Версалу. Григор залишився вірним цій концепції усе своє життя. І це зрозуміло, бо протягом всього XVIII. століття з великих держав одна лише Франція непохитно поборювала московську експанзію в Європі. А тоді Францію загально визнавали першим і наймогутнішим королівством у християнському світі, як найбільш об'єднаною територією ще й з найбільш авторитетною владою (22).

Найкращим шляхом до Версалу був Станіслав Лещинський, кодинській союзник Карла XII. і Мазепи. Доля Лещинського, як і Пилипа Орлика була зв'язана з долею Карла XII. і закінчилася сумно.

також під Полтавою. Але коли Орлик сидів емігрантом у Солуні, Станіслав зовсім несподівано для себе став нараз тестем Людовика XV-го, який одружився у 1725 році з Марією Лещинською. Зв'язали Григора з Станіславом Лещинським французький посол у Варшаві де Монті і шведський Цюліх.

Антуан Фелікс маркіз де Монті (23), що займав саме з цього 1729 року французьку амбасаду у Варшаві, був незвичайно активною й розумною людиною. Як тільки Цюліх познайомив свого французького колегу з Григором, де Монті зрозумів вагу українського питання для французької політики на Сході Європи.

* * *

28-го жовтня 1729 року в одному з салонів французької амбасад у Варшаві, підчас шумного балу відбулася важлива політична нарада, в якій узяли участь: де Монті, Цюліх, примас Польщі Теодор Потоцький, коронний гетьман і київський воєвода Йосиф Потоцький, брат примаса, і приятель Пилипа Орлика ще з бендерських часів.

Монті представив приявним Григора і почав розмову про майбутню елекцію, підкреслюючи велике значіння вибору Станіслава Лещинського для польських патріотів і для Швеції, якої Лещинський завжди був вірним союзником. Після французького амбасадора говорив Григор, який запевняв, що Росія противитиметься зброєю проти вибору Станіслава Лещинського і таким чином — неминучий загальний збройний конфлікт в Європі. В цьому конфлікті Козацька Нація повинна відіграти велику роль. Тільки контакт друзів Станіслава Лещинського з гетьманом Орликом, справжнім висловни-

ком змагань Козацької Нації, може забезпечити перемогу спільним інтересам.

Підчас обміну думок з приводу заяв Григора, Цюліх „уважав своїм обов'язком підкреслити ту відданість, з якою гетьман Орлик ставився до особи славетної пам'яті Карла XII-го“ (24).

Нарада одностайно запропонувала Григорові їхати до Франції і там поставити перед урядом справу свого батька. 9-го листопада під прибраним прізвиськом шведського старшини Бартеля (25) Григор виїхав до Парижа.

Напередодні свого виїзду з Варшави Григор писав до батька: „...Я певний в успіху нашої справедливої справи і в неминучому визволенні Вашої Ексцеленції на користь Козацької Нації. Ви залишили у мому серці живі вражіння Вашого шляхетного й блискучого розуму, і ці вражіння ніколи в житті не ослабнуть... Найкращою втіхою для мене будуть новини про Ваше здоров'я...“

Григор віз листи від Монті до першого міністра Франції, кардинала Флері, до міністра закордонних справ Шовелена і до маршала Віляра. В листі до Флері Монті головно покликався на Цюліха, бо сам він не мав ще ніяких інструкцій щодо української справи, а орудував на власну руку: зацікавленням шведського дипломата особою гетьмана Орлика могло бути цілком зрозуміле в Версалі.

„Генерал Цюліх — писав французький дипломат — подав мені Про Меморія, яке також підтримали Примас, Коронний Гетьман і Київський Воєвода, що незвичайно цікавляться козацьким гетьманом Орликом, який нині перебуває в Солуні. Ці панове прохають короля наказати своєму амбасадорові в Царгороді підтримати гетьмана й досягнути від

Порти його звільнення. На їх думку Орлик дуже здібна людина і особисто ненавидить москалів”.

До цього обережного листа Монті додав таке Pro Memoria:

„Козацький Гетьман Орлик, що служив під прапорами славетного гетьмана Мазепи, гетьмана України, як генеральний комісар і писар, що вважається першим, після гетьманського, урядом у козаків, був обраний козацьким гетьманом на місце вищезгаданого Мазепи після смерти останнього в Бендерах. П. Орлик залишився з кошем 7.000—8.000 чоловік на службі блаженної пам'яті Його Величності Короля Карла XII-го. Після насилля, яке турки виконали на особі шведського короля, козаки перейшли під опіку Порти, але гетьман Орлик пішов за королем у Швецію, де користувався привілеями і прерогативами „шефа союзної нації“, і де знайшов разом зі своєю родиною піддержку навіть після смерти короля. З огляду на те, що цар не хотів вклучити гетьмана Орлика в амністію Ништадського договору, він мусів оселитися у Царгороді (sic!), де Отоманська Порта досі давала йому платню. Але що ця платня невелика й не відповідає його умовинам і ранзі, син гетьмана, капітан Орлик, сподівається, що завдяки Його Ексцеленції, французькому амбасадорові в Царгороді, становище батька покращає. Ми знаємо гетьмана, як людину великої ворожнечі до москалів, розумну й відважну, дуже поважну й люблену на Україні між козаками, яким цар відібрав майже всі їх давніші вольності. Але козаки, хоч 18.000 московських драгонів тримає Україну в тяжкому гніті та неволі, тільки і шукають нагоди, щоби повстати проти гнобителів і повернути свою давні-

шу вольність. Це бажання і настрої такий міцний на Україні, що при сприятливих умовах козакі обрали би гетьмана Орлика своїм вождем, особливо, як його піддержуть ганOVERські аліанти (26) і визнає Отоманська Порта“ (27).

Pro Memoria — важливий етап у зносинах Орликів з Францією. Ця нота лягла в підставу дальшої дипломатичної акції Версальського кабінету на користь України. Зложена вона, як бачимо, обережно та влучно. Меморіал підкреслює попередню рангу Пилипа Орлика, його особисті якості та тогочасний стан України. Всі ці елементи на погляд меморіалу, роблять з Пилипа Орлика єдиного справжнього виразника українських активістів. Меморіал мовчить про можливу роль Швеції в евентуальних комбінаціях, хоч саме на Стокгольм у значній мірі числили автори меморіалу. Але Ништадський мир ратифіковано кілька років раніше і до того ще Цюліх орудував без порозуміння зі своїм урядом. Коротко кажучи, меморіал мав бути рекомендаційним листом для Григора, як представника українського самостійницького руху.

* * *

27-го листопада 1729 року з 4-їй год. вечора диліжанс з Ліля висадив у Парижі мандрівника на Haute Rue біля готелю Hôtel de Porte, там де тепер міститься N. 80 Rue Raynouard. Господарем готелю був месір Ріколен, що „від батька і діда мав королівський пригвілей на готель“. Диліжанси, що приходили з Лілю і загалом привозили подорожників із Німеччини, рідко зупинялися у цьому глухому кутку Пассі.

Тому так низько присідав і вітав несподіва-

ного гостя господар готелю месієр Ріколен. З усією питомою йому красномовністю він „привітав гостя на терені могутнього французького королівства, спитав, як їхалося шляхетному мандрівникові і чи зауважив він, як зручні для вояжу французькі шляхи, завдяки постійному піклуванню Його Величності“.

Ввічливо, але коротко, відповів чистою французькою мовою мандрівник, прохаючи дати йому добру кімнату, бо має намір зупинитися деякий час у „Готель де Пост“.

У вечорі господар зайшов до мандрівника й спитав „Його Світлість“ про паспорт. Діставши з рук мандрівника паспорт, месієр Ріколен хотів побігти до сусіднього аббата, бо „хоч мій батько і вживав всіх заходів, щоби навчити мене латинської мови, але ледачий я був хлопець Ваша Світлість, і крім „Pater Noster“ мало що розумію божеською мовою. Паспорт Ваш певно як і всіх знатних чужоземців, писаний цією мовою“.

Усміхаючись мандрівник показав паспорт писаний французькою мовою, і месієр Ріколен зі шаною прочитав: „Божією Милостю Король Шведів, Готів і Вандалів... доручає Найяснішому та Наймогутнішому Володареві, Братові і Союзникові, Християнішій Величності... свого старшину Бартеля...“ Далі вже месієр Ріколен не читав, а передавши глибокий поклін побажав гостеві доброї ночі і доручив його охороні св. Христофа, патрона мандрівників (28).

Оцим гостем був Григор Орлик. Пять день пізніше, описуючи батькові свій побут в Парижі, Григор віддав належне красі Парижа, що встиг уже зробити на Григора своє вражіння.

„Це справді столиця великої держави, життя тут цікаве, бурхвилье і багато дечому можна тут навчитися. Не гадайте, що я можу подати точний опис Парижа. Це булоб зайвою працею, бо вище моїх сил. Стільки вже разів описували Париж, стільки про нього говорять, що більшість людей знає його, навіть ніколи не бачивши. Багато авторів суперечалося про стародавність Парижа і не могли погодитися у фактах. Цезар згадує в своїх коментаріях Париж, називаючи його Лютецією, а проте ще досі не погодилися достично цієї назви. Французи запевнюють, що Париж найбільш заселене місто в світі, хоч правда, англійці те саме кажуть про Лондон. У кожному разі — Париж найгарніше місто в світі. В Парижі можна нарахувати більш як 20.000 домів, поміж якими 4.000 мають ворота, а разом це робить 980 вулиць. У Парижі 800.000 мешканців, з яких 150.000 челядників; крім цього тут 20.000 карет і 12.000 коней. Мені розповідали, що прибутки міста досягають до 20 мільонів лірів. Є тут парламент, архієпископ, університет, інтенданти і губернатор... Паризькі палати можна оглядати сто разів, такі вони цікаві... Наприклад Дім Інвалідів, заснований Людовіком XIV., Валь де Грас, заснований матерю Людовіка XIV, Анною австрійською, де переховують серця королів і князів королівської родини, „Нотр Дам“ увесь із мармору і золота, Лювр з усіма його красотами і врешті сила інших пишних будинків, які не називаю, бо Вапа Екселенція, певно чули про них від усяких авторів...“

Становище Григора у перших часах у Парижі було досить делікатне. Без матеріяльних засобів, без звязків, під прибраним іменем, з широкими на-

мірами, що кожний мент могли розвіятися, Григор мусів особливо пильно стежити за кожним своїм кроком і треба признати, що він блискуче виконав свою першу місію в Парижі, яка „не є моєю приватною справою, а громадською справою цілої нашої нації“.

З перших-же днів Григор докладно читає „Gazette de France“, „Mercure“, голяндські та італійські часописи, які одержує у свого стрия, або в каварні біля сучасного „Palais Royal“. Купівля часописів була надто великим люкесом для Григора в тогочасних обставинах. Він пильно слідкує по часописах за політичною ситуацією в Європі і періодично подає батькові відомости із Саксонії, Австрії, Швеції та Росії. Разом з цим Григор прислухується і придивляється до значіння й важливости тих чи інших французьких державних достойників.

3-го грудня 1739 року Григор мав перше побачення зі Станіславом Лещинським у Шамборі. Польська легенда утворила довкола Станіслава авреол, який у деякій мірі піддержувала також стара французька історична школа, бо дочка Станіслава була дружиною Людовика XV. Поборюючи цю легенду відомий сучасний французький історик Pierre de Nolhac пише: „...Станіслав Лещинський в дійсності не був героєм ні чистим філантропом, яким малюють його біографи. Нові студії та нові документи свідчать про його необмежену амбітність, для здійснення якої він мав мало да-них“ (29).

Попереджений своєчасно з Варшави про приїзд Григора, Станіслав Лещинський прийняв його

дуже чемно. Молодий Орлик пробув кілька днів у Шамборі і легко одержав обіцянку Станіслава піддержати акцію Пилипа Орлика, в якій одночасно добачав велику користь для себе. Старий барон Мешек, церемоні-майстер Станіслава, полюбив Григора і запропонував йому взагалі оселитися в Шамборі. Обережний Григор ввічливо, але твердо ухилився від цього запрохання, бо „не можна показувати всім, в яких я живу обставинах і не можна зразу зобов'язуватися перед Шамбором. Не знаю я також, як подивиться на це тутешній кабінет“, писав Григор до батька (30). Він уже знав про неприязнь між кардиналом Флері та Лещинським; тому не хотів заздалегідь компромітувати свою акцію перед кардиналом, справжнім тоді господарем французької політики.

Станіслав дійсно післав довгого листа Пилипові Орликові, в якому писав: „...Я зберіг назавжди приязнь до Вашої славетної особи. Я переконаю тутешній двір і його союзників, наскільки Ви можете бути корисним для спільних інтересів. Нехай Господь Бог допоможе мені виявити Вам усю свою любов...“ (31).

Таке писав „король Станіслав“, який у своїх розрахунках на престол чимало надій покладав на Запорожців Пилипа Орлика.

Зі Шамбору Григор вернувся 8-го грудня і почав приготуватися до аудієнції у міністра закордонних справ Шовелена. Це був активний і енергійний муж, що один із перших в Європі зрозумів небезпеку московської експанзії. Одним із засобів ослаблення Москви Шовелен уважав піддержку кандидатури Станіслава Лещинського на вільний

варшавський престол, не кажучи вже про те, що, як він не раз висловлювався: „наш король одружений лише зі звичайною панночкою, а треба, щоб королева наша була дочкою справжнього короля“ (32). Від Шовелена-ж вийшла інструкція де Монті „зробити все, щоби при новій конюнктурі король Станіслав мав перевагу над іншими кандидатами“ (33).

Шовелен розумів, що Москва не допустить Станіслава на престол і що конфлікт з нею, себто із її тодішнім союзником — Віднем — неминучий. Готуючись до цієї боротьби, Шовелен цілою низкою дипломатичних заходів створив прихильну для Франції ситуацію в Європі. Англія під кермою Вальпола була в добрих зносинах з Францією і навпаки боялася збільшення російської могутності в північній Європі. Еспанія з королем Бурбоном, вуйком Людовика XV., була в формальному союзі з Францією. Сардинський дім в Італії був також союзником Людовика XV. У самій Німеччині декілька князівств висловилося проти цісаря. Прусія теж була по боці Станіслава, небажачи зміцнення саксонської династії у Варшаві.

Але Шовелен розумів також, що доля війни за польську спадщину вирішиться не в Німеччині й не в італійських володіннях цісаря, бо навіть перемоги в цих країнах не можуть перешкодити рейдові московської кінноти на Варшаву. Швеція не могла затримати Москву, бо після Ніштадта і в умовинах внутрішньої анархії країна ця була дуже знесилена.

Залишилась Туреччина. Вона одна, завдяки своєму географічному становищу могла стати забо-

ролом проти войовничих намірів Росії. Це не була сучасна мала держава, а могутня імперія, що ще пів століття тому загрожувала одночасно Відню й Києву. Минуло 20 років як Франція робила при допомозі Туреччини спробу стримати Москву і тоді вона вперше звязалася з Орликом (34). Спроба не вдалася, але у Прутському трактаті всеж була клявзуля про невтручання Росії в польсько-козацькі справи (35). Аби використати цю клявзулю необхідно було знову звязатися з гетьманом Орликом. І Шовелен ще до приїзду Григора входить через свого амбасадора Віленева у зносини із солунським емігрантом, що є для Версальського кабінету „Шефом Козацької Нації“.

11-го грудня 1729 року в 4-ій годині, в п'ятницю, Шовелен прийняв на трьохгодинній авдієнції Григора Орлика, який виклав французькому міністрові історію Козаччини за останні часи, вказав на причини повстання Мазепи і на сучасне становище на Україні. Григор вдаряв на таємну угоду цісаря з Петербургом, щоби не допустити французького кандидата на польський престол. Єдина можливість розірвати ці всі пляни — широка українська акція, підтримана Портою. Тому Григор тут-же прохав Шовелена вислати його до Царгороду з відповідними листами, де він у згоді з французьким амбасадором мав би переконати Порту звільнити батька, допомогти йому знову сполучитися з Україною і стати на чолі Кримської Січі.

Шовелен пильно вислухав Орлика, заявив йому прихильність до „Козацької Нації“ і відповів, що остаточно справа Орлика вирішиться кардиналом Флері, якому Шовелен зreferує уваги

Григора. Щодо особистих взаємин Шовелена із Григором, то їх видно з листа його до Монті з 16-го лютого 1730 року: „...Я вважаю п. Орлика-сина дуже здібною людиною і допоможу йому“ (36).

Першого січня 1730 року на новорічній аудієнції Григор був у кардинала Флері, якому передав листи від Монті і Станіслава. Останній писав: „...Певний, що інтереси Козацького Гетьмана Орлика повинні звернути Вашу увагу, я поручаю його сина“.

Старий кардинал мусів уже бути в курсі українських справ з часів Суасонського конгресу 1728 року, куди Орлик надіслав свого часу меморіал, якого лейт-мотивом було: „...Не вважаючи на складений договір з Україною у 1654 році, москалі завели на Україні свої величезні війська, які розташували по містах і селах, аби жорстоко гнітити нарід.. 30.000 козаків вислали будувати Ладозький канал і до Персії, де їх годували борошном змішаним з каменюками. Колись квітуча Україна нині мертва, ніби буревій пройшов по ній, населення у жаху тікає на Січ — початок і пень українського народу та захист України...“ (37). Про Григора говорив з Флері і Шовелен, і шведський посол Гедда, що мав значний авторитет у кардинала, а до речі був великим ворогом Москви, про знищення якої лише мріяв (38).

Флері прийняв дуже ласкаво Григора, якому відповів, що справа його вже полагоджена позитивно і він має поїхати до Царгороду. Подорожці та інструкції Григор мав дістати від Шовелена.

Перед відїздом у Туреччину Григор активно

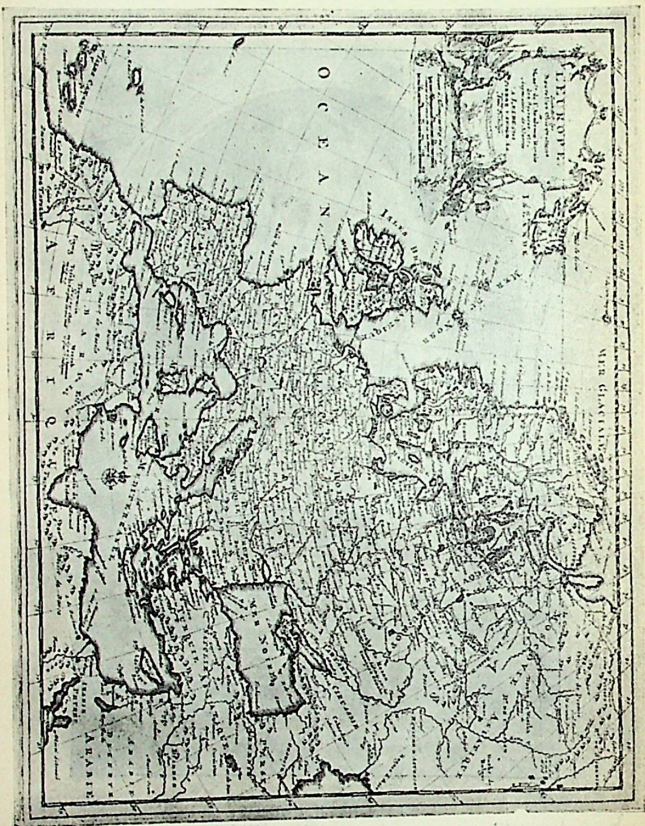
причинився до події, яка сама по собі вже повинна здобути йому вдячність земляків. 29. грудня 1729 року Григор писав до батька: „...Я довідався, що якийсь французький шляхтич складає докладну історію життя Карла XII-го“ (39). Приятелі Вольтера (а він був цим „французьким шляхтичем“) дізналися про перебування Григора, ввійшли з ним в зносини і прохали у нього матеріялів про Мазепу. Григор зі свого боку звернувся до батька, який, видко, надіслав йому ці матеріяли, бо 6-го березня 1730 року Григор писав гетьманові: „...Всі Ваші інструкції одержав.. Матеріяли для жителіпису Карла XII-го я також передав у належні руки. Дуже вдячний Вам за ці інструкції; тут дуже задоволені ними. Що особливо цікаве, це відомости про гетьмана Мазепу, й те, що ви розповідаєте про його проєкти. Тільки, Ваша Екселенція, що знає знаменито цей проєкт, могла так його виложити. Коли жителіпис Карла XII-го побачить світ, це ще невідомо, бо книга міститиме багато неприємних річей для короля Августа, — всі дізнаються про справжній проєкт блаженної пам'яті гетьмана Мазени й старшин Козацької Нації, які досі так жорстоко страждають“ (40).

Дійсно незабаром вся освічена Європа дізналася, що „Україна завжди прагнула свободи“ і мала змогу в деякій мірі, завдяки Григорові Орликові прочитати вольтерівські сторінки присвячені Україні та її змаганням за часів Шведчини.

12-го березня 1730 року Григор сів у Марселі на корабель, прямуючи перший, але не останній раз до Царгороду.

КАРДИНАЛ ФЛЕРІ
(З гравюри паризької Нац. Бібліотеки)

ФРАНЦУЗЬКА ПОЛІТИЧНА МАПА ЄВРОПИ.
(З часів Григора Орлика)

III.

ПОДОРОЖ ДО ЦАРГОРОДУ.

(1730—1731).

Інструкція Орлика. — Революція на Україні. — Зустрічі з дипломатами.—Чума й недуга гетьмана.

На торговельному кораблі під прибраним іменем старшини швайцарської гвардії „Наг“, Григор плив до Царгороду. Шлях ішов через Солунь і не-терплячка побачити батька не давала Григорові навіть спати. „Що дві-три години дивився довкола моря, гадаючи тим наблизити місце перебування Вашої Ексцеленції“.

Десять років минуло, як вони останній раз бачилися.

Корабель плив довго, зупинявся в усіх портах і аж 15-го травня дістався на чудовий солунський рейд. Старий гетьман не ждав сина, коли раптом з'явився його „Телемак“. Не важко собі уявити радість Пилипа Орлика: цеж був нащадок його роду й дорадник у „публичних справах“.

Невиданий „Діарій“ Пилипа Орлика докладно описує побут Григора у Солуні день за днем. Отже відчинимо цей „Діарій“.

„15-го травня (нов. стилю), у понеділок, саме коли Господь засмутив мене смертю мого надзвичайно улюбленого, наймилішого сина Якова в році 1721, потішив мене Він зі Свого безмежного милосердя приїздом сюди з Франції мого найдорожчого та з цілого серця улюбленого сина, капітана Григора, що з місією французького Двора приїхав до мене таємно під прибраним іменем „Наг, capitaine de Suisses“, як це висловлено в пашпорті ЙМ. ко-

роля французького... Сів він на корабель у Марселі та маючи з допомогою Господа прихильний вітер, за три тижні прибув ось до цього порту, висів з корабля і зголосився до п. французького конзуля, де він заявився, хто він такий та в яких таємних справах вислав його французький Двір до мене, а потім до Стамбулу.

„Григор з господи п. французького конзуля написав листа, що передав мені п. де Руфен, перекладач французького конзуля, коли я йшов до церкви на вечірню. П. Руфен додав, щоби я завтра в дев'ятій годині зволив прийти до п. французького конзуля для поради в справах, про які він дістав від свого двора розпорядок. Але це був лише жарт і підступ, щоби затаїти перед своїм перекладачем приїзд мого коханого сина. Раніш, як розпечатав цей лист, я пізнав по письмі та по печатці, від кого він, а розпечатавши довідався я про такий величавий і радісний приїзд наймилішого мого сина. У своєму засмученому серці відчув я таку радість, яку один лише Господь Бог, що знає серця та почування, може зрозуміти, а я сам ніякими словами не в силі тут висловити, як я мучився, що не міг негайно побачити Григора й тримати його в своїх батьківських повних любові обіймах, після девяти років розстання. Ця ніч мені видалася за довгою, бо мучений нестерпними бажаннями і жадобою, якнайскоріше побачити мого сердечного і вижиданого гостя, не міг заснути й тільки чекав у великому смутку та турботі ранку та цієї дев'ятої години.

„16-го травня у вівторок не спавши майже зовсім або дуже мало, я встав у ранці, та вислухав задушну службу, яку отець Великий Економ з п'яти священиками та з одним діяконом служили за

вічний спокій наймиліших моїх дітей: генералову Анастасію Штейнфліхтову (40 а) та Якова. Опісля за батьків моїх і славних предків. Після Служби була панахида, а потім повернув я до господи та чекав девятої години з великою нетерплячкою, бажаючи якнайскоріше побачити мого від серця наймилішого сина та цим побаченням потішити мій нестерпний жаль, що мучив мене підчас Служби. А коли вже була близько дев'ята година, не дочекавши її точно, я пішов до п. конзуля, що зустрів мене і впровадив через салю до свого кабінету, де я найшов цього мого наймилішого над усе гостя. Я обняв його розчуленого до сліз і тішився ним, після такого довгого дев'ятилітнього небачення у трьохгодинній розмові. Одначе цей час здавався мені одною хвилиною, особливо коли я зрозумів з його оповідання, як ЙМ. король Станіслав і сама ЙМ. Королева вельми ласкаво по батьківському та материнському прийняли його, як ЙМК. дбає про покращення моєї долі, в якій повазі є моя особа на французькому Дворі, як усі сенатори та польські пани ставляться до мене прихильно та в якій повазі й пошані є в них мій коханий син, як князь ЙМ. Прімас, ЙМП. Київський Возвода, Маршалок коронний й інші прихильники ЙМ. Короля Станіслава вислали Григора як корисного посла, яке він має в моїй справі доручення французького Двора до ЙМП. французького посла при Отоманській Порті та що він дістав на дорогу 500 талярів. Потішившись вельми всім цим, я висловив Всемогутньому Богу подяку за таку його велику доброту й милосердя для мене грішника й негідного сотворіння, що Він мене за безмежні мої гріхи, за зло й неправедність як справедливий Бог покарав, а як Творець і до-

брозичливий Отець в милосерді невичерпаному мені потішає, за що нехай буде прославлений на віки. Після довгої та нескінченної конференції, коли настала 12-та година й час обіду, ми розійшлися, не бажаючи перешкоджати п. конзулеві: я до моєї, а син до своєї господи, що найняв у п. Шепеліє, молодого французького купця, з товаришем якого у торговельних справах він прибув сюди з Марсель. Розстання це мене вельми мучило, бо я радий був й одної хвилини не пропустити для побачення з сином, щоб натішитися розмовою, але я змушений був з невимовним жалем перенести цю муку...”

А листа, якого Григор привіз від ЙМК. Станіслава до мене, подаю тут:

„Не можеш ВШМПане мати кращого висловника моєї журби та опіки твоїми справами, як у передавцеві цього листа. Прийми побажання з радощами, які матимеш із приявності такого шановного й такого надійного сина. Дав би Господь, щоби таку саму потіху могла принести його міся, кращої якої ми не могли в теперішньому стані йому і дати. Нехай надія на кращу будуччину дасть нам полекшу в слушному жалю. Позатим зроблю все, що буде залежати від мене, щодо цього можеш ВШМП. бути певний і шукатиму всіляких нагод, щоб доказати, з якою я пошаною та прихильністю ставлюся до Тебе ВШМПане.

Король Станіслав.

У Шамборі, 29. березня 1730 р.“

„Після обіду прийшов до мене мій наймиліший син та майже до самого вечора забавився зі мною, оповідаючи мені докладно про все, як стоїть справа з моїми інтересами з боку польського, швед-

ського і французького. Вже під вечір надійшов п. Шепеліє і перервав нам таку любу та радісну гутірку і позбавив мене такого любого гостя, єдину мою потіху, забравши його зі собою на прохід над море, на що я мусів був згодитися, щоб не виявити чимнебудь, що це мій син“.

„Не помилився ЙМ. король Станіслав у своєму листі, що син мій є великою надією своїми гарними прикметами, бо справді доказав, що він такий. Зате я дякую мому Богу, що з ласки Своєї мене благословив таким нащадком, в якому і по смерті буду продовжувати життя“.

„17-го, у середу вранці, я послав до коханого мого сина, вітаючи його та складаючи побажання з приводу щасливого приїзду до цього краю і повідомляючи, що близько Кондії я збираюся віддати йому візиту й пошану. Відтак я посилав і сина Михайла, щоби він від себе самого побажав йому цього-ж самого. У призначену годину я сам ходив до його господи, де знайшов гостей, яких п. Шепеліє у себе приймав. Я звернувся до мого коханого сина в приявності цієї компанії, ніби до чужого, бажаючи під такою маскою затаїти, що це мій син. Посидівши там близько годину, я обняв його сердечно, чекаючи на завтрашній день з великою нетерплячкою, щоби побачити Григора на Службі Божій в костелі, а опісля на обіді у французького конзуля, куди мене запрохали разом з ним“.

„18-го, у четвер, я наказав купити баранця, 12 курчат та налити 16 пляшок вина, 2 пляшки горілки і це все віднести до господи мому синові під притокою, що він мені привіз листа від ЙМ. короля Станіслава, та що з його батьком колись у шведській службі я піддержував велику та щире при-

язнь про що я оповів його господареві п. Шенеліє та іншим французам. Був я пізніше у костелі на Службі і на проповіді, а після Служби пішов до п. конзуля на обід. Зівши обід разом з моїм коханим сином та провівши час на короткій розмові після обіду біля години, я відійшов до моєї господині, а мій наймиліший гість залишився там. Одначе незабаром, звільнившись з товариства, він прийшов до мене та просидів до вечора, розповідаючи мені про всілякі справи, які треба було мені знати. Мін іншими розповів мені, що підчас його побуту в Парижі надійшла туди вістка про смерть небіщика царя (Петра II), що саме цього дня, коли він мав був одружитися з княжною Долгоруковою, сестрою шамбеляна, або як німці кажуть свого камергера, занедужав віспою та помер за кілька днів. Після його смерти вибрано на престол Анну Івановну княжну курляндську, дочку небіщика царя Івана Олексієвича. Користуючись такою сприятливою okazією вельможі мали на думці позбутися ярма єдиновладного панування і організувати аристократичне. Одначе князь Черкаський разом з 500 особами інших княжат та шляхти за спільною згодою ввійшли до сенату майже озброєною юрбою і примусили сенат піддержати монархічний устрій. Сенат поневолі був змушений згодитися, бо діялося це в приявності самої імператриці, яка зажадала, щоби сенат не противився.

„Про моє Запорозьке Військо казав мені, що хоч миргородський сдпий біс, дійсний ошуканець, волоський хлоп і тому нечесної совісті, ставши гетьманом¹⁾ присилав до Січі, намовляючи військо до

¹⁾ Данило Апостол. Ці вибрики Орлика треба брати сит grano salis як вислів тодішньої боротьби на Україні

підданства Москві, та запевнював, що йому виплатять за всі роки від того часу, коли військо перейшло на шведський бік та обіцяв повернути всі, які тільки забажає, вольности. Одначе військо тримається під турецькою та ханською опікою.

„Про Войнаровського казав мені, що бідолаха засланий на вигнання на Сибір помер там¹⁾, а про швагра мого, а свого вуйка Григора²⁾ розповідав, що звільнений з вязниці, тепер знаходиться в Москві, тобто в столиці зі своєю жінкою та ріжні там веде діла, лікує хорих; не знаю тільки, де він навчився тієї медицини, ще й так, що навіть і сліпих якимись ліками уздоровлює. Та через те він має там велику пошану в людей і добре йому живеться, про що розповідав мому коханому синові ЙМП. Урбанович в Гродні на соймі, а цей останній ще залишається на московській службі³⁾.

„Були ще й інші відомости про ріжні справи, одначе, не бажаючи гаяти багато часу для довгого та обширного вписування їх у цей Діярій я їх пропускаю, щоби за той час натішитися наймилицію особою мого коханого сина, та вести з ним якнайприємнішу розмову. Через те він рішив у мене переночувати, а завтра вернутися до своєї господи. Він має за мою порадою сказати своїм господарям, тобто п. Шепеліє та його товаришеві, що я його зобов'язав, щоби завжди обідав у мене так довго, поки не виїде до Стамбулу.

¹⁾ Неправдива чутка, Войнаровський помер десь біля 1840 року. Диви наше „Арешт Войнаровського“, Львів 1925. Ювілейний Збірник НТШ, 1873—1923.

²⁾ Герцика, схопленого росіянами в 1720 році у Варшаві.

³⁾ В дійсності становище Григора Герцика не було так добре, як розповідав Григор Орлик. Пор, Костомаров: Мазепа й Мазепинці. ст. 771—772.

„19-го і 20-го я не мав нічого кращого до роботи, як тільки весь час тішитися розмовою з наймилішим моїм сином.

„23-го, у вівторок, з нагоди приїзду мого коханого сина я мав у себе на обіді кс. Суперіора з іншими двома єзуїтами тутешньої місії... Кс. Суперіорові я признався минулої суботи, коли він був у мене, під найсуворішою таємницею, що це мій син.

„Колиж він мене запитав, чи має це сказати також під таємницею іншим отцям тут згаданим, я прохав його мовчати, запевнивши його, що я й сам це їм під таємницею передам.

„Тимчасом як кс. Суперіор розмовляв з отцем Економом, я сів навмисне на боці з кс. Сусіє (40 r) та Мельхіором і з коханим моїм сином, щоби їм цю таємницю оголосити. Сказав я це їм по французькому:

„Croyez-moi, mes Révérends Pères, que ce Monsieur est un homme que j'aime non seulement de tout mon cœur, mais même comme mon cœur, que j'ai pour lui une affection si tendre qu'on ne saurait l'être davantage, et je suis flatté qu'il est digne de mon amour et de ma tendresse paternelle“.

„Повірте мені, мої Всечесні Отці, що цей пан — людина, яку не тільки кохаю з усього серця, але навіть як власне серце, що не можна мати ніжніших почувань як ті, які маю для нього і я гордий, що він гідний моєї любови та мого батьківського привязання до нього“.

„Одначе коли вони з цього компліменту не могли зрозуміти, хто він є, я більше про це не говорив. Отже я зїв з тими гістьми обід та провів з ними час

майже аж до вечора на всякій розмові, в чому найбільшу участь брав мій син.

„25-го, у четвер, я почав писати латинського листа до Великого Везиря, але нетерплячка та бажання бачити й розмовляти з моїм сином вельми часто відривала мене від початого діла...

26-го, у п'ятницю, весь день я сидів над цим-же листом, пишучи його обережно, щоби не вразити якимнебудь словом цього варвара та не подати йому якого підозріння про себе, а найбільше вважаючи, щоби цьому боягузові (Вел. Везирові) та розніженому не натякнути на війну, якої він лякається та всякими способами оминає.

„29-го, у понеділок уранці, дав мені знати мій коханий син, що сьогодні пополудні відходить звідсіль корабель до Франції й прохав мене покористуватись цією okazією й написати листа до ЙМ. короля Станіслава про щасливий приїзд Григора“.

Гетьман відіслав дійсно листа до Станіслава, а другого дня приготував листа до французького й англійського амбасадора в Царгороді.

4-го червня гетьман потує в Діярії:

„Я почав писати інструкцію для мого наймилішого сина, яку він має передати ЙМП. французькому послові, як його повинен інформувати в моїх справах. Одначе тому, що син мій має скоро відїхати, сумніваюсь, чи зможу її докінчити...“

Але Григор не відїхав другого дня й Пилип Орлик скінчив свою інструкцію.

„10-го червня, в суботу, Григор відїхав у Царгород. Відїзд був несподіваний і тому я був змушений хутко, в одну хвилину з ним попрощатися та ще з глибоким жалем обняти його, щиро поцілу-

вати й побажати йому благословення божого та щасливої дороги. Він як мене привітав так і попрощав облитий сльозами.

„Нехай же його Бог за молитвами Пречистої Матери, моєї опікунки, янголів сторожів та всіх моїх опікунів святих, веде здоровим і цілим у цій подорожі, та доведе щасливо на призначене місце й там йому допоможе своїми божеськими силами, щоби сповнив все згідно з бажаннями тай мене з цього нещасливого й жалюгідного Вавилону виволовив“.

* * *

Григор віз цілу листовну експедицію від батька. До Великого Везира гетьман писав (41):

„Хоч жалюгідне становище моєї родини проникає моє серце та душу до самих глибин та завдає мені такого тяжкого болю, що я ледви маю силу перенести внутрішні страждання, — одначе сумна вістка про моє Запорозьське Військо перевищує всі ці страждання. Причина лиха, що переживає Військо, не інша, як тільки моя довгорічна затримка в цих краях і моя неприявність, що доводить до безмежного відчаю не тільки моє Військо, але також і весь Козацький Нарід на Україні пригнічений страшливим московським ярмом.

(...Etiam universam Cosacorum gentem in Ucraina immani Moscovitico iuge oppressam).

„Цей бо нарід люблячи без міри свою свободу, незломлений силою та усяким лихом несприятливої долі, після стільки перемог над поляками, тріюмфуючий та могутній, добровільно звернувся під опіку Москви з цілою просторією своєї країни на обох берегах Дніпра, при цьому заключив вступний

договір про непорушність своїх законів та свобод, які пануючий тоді в московській державі Олексій Михайлович урочистою обітницею запрягнув за себе й за своїх наслідників, що буде свято шанувати й додержувати.

(Gens enim illa libertatis suae amantissima, non viribus fracta, nec ullo adversae fortunae impulsu coacta, verum post tot victorias, de Polonis reportatas, victrix, triumphans et potens sponte sua, protectioni se Moscovitae una cum ampla sua provincia utramque partem Borysthenis comprehendente, contulit, praevio tamen tractatu de non violandis legibus et libertatibus suis sancto, quas Alexis Michaylowitz charus tunc imperii Moscovitici tenens sartas, tectae habere fide sua, sacrosancte iurata, pro se et successoribus suis spondit).

„І хоч його син, не так давно померший Петро Олексієвич, правний наслідник батьківського престолу, все те, що з обох сторін було постановлено й затверджено між його батьком і Козацьким Народом (inter patrem suam et gentem Cosacorum) потвердив та запрягнув непорушно піддержувати, одначе, пізніше, коли набрався сили, всупереч даній обітниці і запряженій вірності, права свободи й батьківські закони зруйнував, усі їх позривав та настановив свої вельми тиранські закони; свободний вибір гетьмана та й саму гетьманську гідність назавжди знищив; не зважаючи на всякі договори, свої численні війська на Україну впровадив, та всіх по містах і селах порозміщував для більшого гніту українського народу; головніші міста закріпив своєю залогою на кошт козаків; генералів, полковників та інших старшин цього народу,

що прохали не відбирати їм їх батьківських прав та свобод, одних покарав муками, інших смертною карою, третіх вислав на заслання, інших знову кинув у страшну в'язницю; а на їх місце призначив москалів, молдаван, сербів та взагалі на весь нарід наклав таке страшливе й тяжке ярмо, що він навіть не може й віддихнути під цими тягарями.

„А щоби сили Козацького Війська винищити, знесилити та зменшити, він найшов нагоду післати до Петербургу більш як 30.000 козаків копати там якийсь канал та й до Персії — не один раз, але декілька разів для будування нових фортець. Звідтіля мало хто вернувся, а знищені голодом і непомірним трудом померли від хліба з мукни змішаної з вапном.

„Ще багато гіршого заподіяв би цей цар, щоби винищити хоробрий та войовничий український нарід, якби смерть не припинила його насильних намірів.

„А після його смерти, коли його дружина вступила на престол, ще гірше стало для уярмлених і пригночених, бо вона ще й тяжчі наклала на них тягарі. Замучені воєнними до Персії виправами козаки, для звільнення себе від такого страшливого тиранства, залишили свої оселі та втікли куди можна було й не куди інше, як до мого Війська, як до своїх товаришів і братів на Запорожжя, що є джерелом і корінням та майже одиноким захистом українських козаків. І не з іншою метою туди вони прямували та не з іншими намірами, як тільки, щоби свого часу зєднаними силами під моїм проводом та з допомогою Пресвітлої Порти вибороти собі свою свободу, яку цінять нарівні зі своїм життям та кровю і скинути зі свого народу тиранське

ярмо московської неволі (*tyrannicum iugum servitutis Moscoviticae*). Збігців цих була така велика сила, що Військо Запорозьке в скорому часі зросло більше, як на 60.000 та певно ще до цього часу з дня на день зростало би, якби москалі, після смерти своєї імператриці, розглянувши краще справу й роздумавши розумніше, не зрозуміли, яка велика небезпека в такій втечі козаків на Запорозжя і не порадили були недавно помершому цареві відновити на Україні гетьманський уряд та поставити на його місці одного молдаванина низького походження й зовсім їм відданого. Одначе при цьому москалі не дали йому ні прав свobodного уряду, ні жадних батьківських свобод. А цей гетьман, дбаючи більше про свою користь, як про свій пригнічений нарід, щоби заслужитися перед Москвою, якомога старався і всяких уживав заходів і хитрощів, щоби всіма відомими йому підступами та вродженою хитрістю не тільки стримувати втікачів на Запорозжя, але також і відірвати Запорозьке Військо від опіки Пресвітлої Порти та привести в московське підданство. Між іншими вживаними ним підступними заходами, щоби переконати моє Запорозьке Військо, є те, що Пресвітла Порта ніяк та ніколи не піде війною супроти Москви та ніколи не дасть мені допомоги для визволення України зпід ярма. Радше — каже він — Пресвітла Порта воліє тихо та непорушно жити в довічному мирі з Москвою й через це загнала мене на заслання до найдалшого краю, щоби я тут, на цьому суворому та страшному вигнанні мучився без діла та скінчив бідолашне моє життя.

„Поляки, так само як і москалі неприхильні до Козацького Народу, потверджують те саме. Коли

вони для закупна коней бувають у запорожців. повторяють тіж самі хитрощі, кажучи, що якби Пресвітла Порта мала на серці їх права та хотілаб і для себе добути користи і погодилася на війну проти Москви, то в ніякому разі не задержувалаб мене на засланні так далеко від Війська.

„До цих слів Військо прислухається й дає віру, не вникаю, чи так глибоко, як я сам можу вникнути в таємні наміри Пресв. Порти, з яких причин я тут далеко та такий довгий час задержаний на незаслуженому засланні, в зануді та в бідності, в кліматі шкідливому для мого здоровля. Без огляду на це Військо треває у вірності, визнає мене своїм гетьманом, не вважаючи на намови того гетьмана, а радше московського прислужника. Я не можу сумніватися, що Ваша Ясність знає це все, бо від нього, як від вельми досвідченого та тямущого у всіх громадянських справах нічого не може скритися, особливо коли це все, що я подаю до відома, діялося й діється не в темному кутку, а на очах всіх.

„З усього того Ваша Ясність легко зважить у свому найвищому розумі, яке з цього може вийти найгірше лихо, від моєї задержки у цих краях. Не тільки вороги, але й близькі друзі в Швеції, Польщі та Україні інакше не пояснюють моєї задержки, як тільки засланням й полонем. Таке пояснення йде на шкоду й на ганьбу Пресвітлої Порти. Бо коли вона придержується якнайточніше міжнародніх прав і є одиноким азилем для пригнічених, то не може брати в полон того, хто вдається до неї. Ваша Ясність може ще краще довідатися про це з листа (коли тільки його одержала) першого шведського міністра графа Горн, висланого 21-го липня 1725

року, а саме, що дружня Пресвітлій Порті Швеція думає про моє заслання. І дійсно ніщо так не хвилює Запорозького Війська, як ця задержка та приводить його до розпуки, а тих, що до нього втікають, як до товаришів зброї перед московською тиранією, приневолює знову вертатися на Україну, де цілий нарід тратить надію, стогнучи під тиранством. Український нарід в обуренні несправедливим поневоленням, нічого більше не надіється й не бажає, як тільки революції, що в біжучому році після смерти молодого царя була вибухла (про що Ваша Ясність не може не знати), та якби український нарід мав піддержку, ця революція, певно, вилилась би у велику погубу для москалів та у велику пожежу. А яка це булаб шкода для москалів, якби вони втратили Україну — це забороло протиотоманської Держави й єдину культурну країну їх імперії! А яка користь для Пресвітлої Порті, якби Козацький Нарід, такий енергійний та такий сильний, якого вроджену хоробрість і героїчні вчинки знає в минулому й тепер увесь світ, — був під опікою Пресвітлої Порті та був би їй зобов'язаний вдякою, цей нарід був би могутнім і вірним її союзником, якби тільки була ненарушена його свобода, яку завжди вважає він важнішою та дорожчою за своє життя.

„Тому треба, щоби Пресвітла Порта піклуючися своїми справами та своєю користю, подала мені всі необхідні засоби, щоби в українському народі розбудити крапцю надію на визволення зпід кривавого ярма московського, щоби в слушний час я міг запалити війну та революцію на Україні, як це я вчинив та доконав в останній війні над Прутом.

„Отже прошу Вашу Ясність роздумати це все

зрілим своїм розумом та, обміркувавши всі небезпеки й шкоди, що повстали й ще можуть вийти з таких сумних обставин, ласкаво зволити перенести мене ближче до Війська до Бендер, або радше до Хотину, де, очікуючи приходу сприятливого часу, я мігби втішити моє Військо своїм поворотом, привести до порядку занедбану воєнну дисципліну, пригнічених на Україні піддержати в надії на визволення зпід московського ярма й передавати їм всіми таємними способами мої поради.

Пилип Орлик,
Гетьман Війська Запорозького“.

Французькому амбасадорові Віленев (42) гетьман рекомендував Григора, як „найдорожчий предмет мого серця й життя“. Англійському амбасадорові Станіянові наступник Мазепи писав:

„Любов сина до мене спонукала його переїхати багато країн, щоби прибути сюди. Він має причини ховати своє ім'я й особу під прибраним іменем. Але ні він, ні я, ніколи нічого не заховаємо від Вас...“

Точний і обережний гетьман дав Григорові на письмі докладну інструкцію такого змісту:

„Листа до Везиря тому посилаю на руки йМП. французького посла під висячою печаткою, щоби з його змісту він міг мати точну інформацію про наші справи.

„Одначе якби йМП. посол найшов у цьому листі якісь неприємні для мирного настрою Везиря вислови, та якби гадав, що треба щось або викинути або додати, тоді я на всякий випадок посилаю вланкет з підписом моєї руки, на якому, пристовуючися до сучасної кон'юктури Порти, може йМП. написати такого листа до Везиря, який йому його розсудли-

вий розум підкаже. Правда, цей лист здається вельми довгий, інакше й не могло бути для повної інформації Везира, щоби він бачив та знав, яку справедливу причину до революції має пригнічений Москвою Козацький Нарід.

„А що я не можу у всьому довірятися Великому Драгоманові Порти, знаючи добре, яка слизька грецька вірність, а крім того лякаючись, щоби він ідучи за прикладом своїх попередників (про яких таємні з Москвою звязки маю давні вістки) не побажав шепнути до вуха московському міністрові про мій лист до Везира, — тому треба прохати ЙМП. французького амбасадора, щоби він наказав свому перекладачеві перекласти цей лист на турецьку мову та віддати Везирові з перекладом.

„Прошу доручити ЙМП. амбасадорові, щоби він представив Везирові, які з цього могли би вийти непорозуміння та шкода для Отоманської Кримської Держави, якби запорожці вернулися під московське панування. Вони певно знову почали би й вели би далі свої звичайні наскоки морем й суходолом, руйнували би торгівлю, забираючи на Чорному Морі купецькі кораблі, а на суходолі каравани. А ще важніше, що після переходу їх під московське панування, пропала би всяка надія на визволення зпід такої тяжкої опресії мученого на Україні під тиранським ярмом народу, який не міг би вже мати свободного захисту в збройному союзі з Запорожжам та плянів на майбутню революцію.

„Нехай ЙМП. амбасадор представить Порті, що як трапиться сприятлива нагода для війни, треба буде заздалегідь приготувити українську старшину, поміж якою маю багато спільників й таємно остерегти їх, щоби вони завчасу перевели свої ро-

дини на цей бік Дніпра або в околиці Бендер, щоби Москва не забрала їх жінок і дітей та не завела на свою сторону за границю, в Московщину, так само, як це вона вчинила після Пруту, коли Порта проголосила їй удруге війну.

„А найбільше — нехай скаже ЙМП. амбасадор Везирові — треба буде пильним оком стежити за московськими чварами та за таємними послами до Війська і вельми старатися за те, щоби я міг вибити йому з голови ті химери, які їм там гетьман з московського боку серед таємних агентів вкладає, запевнюючи Військо, що звернуть йому 500 сталевих гармат, забраних підчас зруйнування Січі, що виплатять йому плату за всі роки відпаду від Москви, відберуть для Війська від поляків з цього боку Україну та привернуть права й вольності цілому народові на Україні. Але всі ці московські обіцянки це тільки одна викрутна пастка покрита маскою облуди, щоби ошукати Військо. Я легко можу її відкрити й доказати перед Військом явний і певний фальш під покришкою цих обіцянок. Я докажу йому, що небіжчик цар запевнив колись Польщу, що верне їй Інфлянти та велике число сталевих гармат, завезених до Київа, забраних з усієї Польщі й Литви підчас минулої шведської війни під плащем приязни. Одначе він не тільки не додержав слова, що дав прилюдно й особисто в Гродні на соймі, але навіть не додержав і трактату. Я матиму ще й інші докази для пояснення подібними прикладами вроджених московських хитрощів і підлої ошуки, пригадуючи цьому Запорожському Війську давні й свіжі докази московської перфідії, якої вони не один раз зазнали. В історії зно-

син українського народу з Москвою таких доказів є безліч і всі вони в мене записані.

„А якби Везир бажав поставити питання, чому я пішов за небіжчиком шведським королем, залишивши Військо, на це може ЙМП. амбасадор відповісти, що Порта, не бажаючи з такої доброї нагоди, яку вона мала над Прутом, скористати та приневолити Москву переможною зброєю відступити Україну, не тільки нашу справу занехала, але ще й зовсім трактатом посідання цієї-ж України за Москвою закріпила. А я мав на письмі задоволення покійного шведського короля, що він так довго має намір продовжувати війну з Москвою, доки від неї чи то зброєю чи то трактатом не вивольить та не приверне Україну до старої її вольности. Також підчас мого вибору на гетьманський уряд я зобов'язався формально та прилюдно з цілим Військом присягою, не зректися опіки ЙМ. Короля шведського так довго, доки Україна не буде звільнена від тяжкого московського ярма. З огляду на це все, я мусів виконати свою присягу та піти за ЙМ. Королем, особливо знаючи про постійний намір Й. Кор. Величності продовжувати з Москвою війну і про те, що той монарх уважав за особливий пункт чести безумовно додержувати кожного свого слова та обітниць. Я поїхав за ним до Швеції за згодою всього Запорозького Війська й моїх прихильників на Україні та з відома Порти й Хана, у той час Каплана-Гірея.

„Вкінці, якби Везир бажав запитати, яка є гарантія, що Військо і весь український нарід, раз звільнившись від московського ярма буде завжди приятелем Пресвітлої Порти, на це може ЙМП. дати обширну відповідь з доказами політичними, істо-

ричними та географічними. Коротко ці докази зводяться ось до чого: український нарід, що повірив присязі московських царів, добре вже бачить, як його ошукали, й все зробить, щоби вирватися з тиранської кормиги Москви. Раніше чи пізніше, все одно весь нарід на Україні розірве кайдани, в які Москва ріжними хитроцями й ошукою закувала його, так як колись за часів покійного гетьмана Хмельницького розірвав польські кайдани. Але тому, що Москва сильна й пробуватиме знову ріжними способами захопити Україну, ця остання доки не стане міцно на ноги, повинна мати вірного союзника. Таким союзником не може бути Річпосполита, бо вона насамперед сама не є міцна, а по друге, що важливіше: Козацький Нарід завжди бажав приєднати до себе польську Україну та й всі руські землі грецької віри, що належать до Річпосполитої. Це хотіли доконати пок. гетьман Хмельницький, Дорошенко й вкінці мій добродій гетьман Мазепа. Правда, що це все ще не швидко станеться, а тоді, як український нарід матиме велику силу і тому цей нарід охоче візьме за союзника могутню Оттоманську Державу, що зможе стримати й Москву й Річпосполиту.

„Але чому ж — може запитати Везир — Козацький Нарід не пішов за гетьманом Дорошенком, або за мною в 1711 році?”

„А тому, що за часів пок. гетьмана Дорошенка український нарід не відчув ще на своїй шкірі злодійських учинків й ошук Москви, як це відчув із тих часів. А в 1711 році нарід пішов за мною й не сидів би я тут тепер, якби не татарська зрада.

„А скаже Везир: „Яка-ж гарантія, що я додержу свого слова вірності Пресвітлій Порті?” Тоді:

ЙМП. відповість, що я, як уроджений шляхтич стародавнього роду, ніколи не зламав і не зломаю да-ного слова. Не зламав я слова вірності ані пок. гетьманові Мазепі, ані пок. шведському королеві, ані Військові Запорозьському, — не зломаю слова й Пресвітлій Порти, бо слово чести найсвятіше із святих річей.

„А тому, що людське життя коротке й ніхто з нас не знає, коли й Господь Бог покличе нас до Себе, буде тоді інший гетьман на Україні. Буде не з мого роду, бо Нарід козацький, як нарід вільний, не терпить дідичної влади, а все вільними го-лосами вибирає собі гетьмана. Але хтоб не був цей гетьман, як я вже тут не виклав, він теж буде вір-ним союзником Пресвітлої Порти, бо такий інтерес України.

„Нехай зволить ЙМП. амбасадор звернути увагу Везиря на географію Отоманської Держави й України, сусідів на Чорному Морі. Пресвітла Порта має інтерес, щоби її сусідом на цьому морі був дружній нарід, бо інакше Москва колись запа-нує над тим морем й тоді зруйнувавши Кримську Державу, посунеться на морські володіння Порти, де знайде собі прихильників греків. Все це тверджу не з самих чистих міркувань, а на підставі певних фактів: чував я не раз від пок. гетьмана Мазепи, що небіжчик цар мав такі наміри“.

Така була знаменита інструкція гетьмана Пи-липа Орлика двіста років тому. Вона передбачила з подивугідною пронизливістю цілу російську чор-номорську політику аж до наших днів...

16-го червня Григор приїхав до Царгороду й того-же дня зявився у Віленева, якому передав

листи батька, а також такого листа від Станіслава Лещинського:

„Тому, що я певний, що Ви дістали вже з двора належні інструкції щодо особи та інтересів Пилипа Орлика, я вважаю зайвим його Вам рекомендувати. Ваша сумлінність щодо виконання наказів Короля гарантує мені Ваше добре відношення до Пилипа Орлика. Своїм досвідом у державних справах Ви швидко зрозумієте, чому я піклуюсь особою гетьмана Орлика. Я сподіваюсь, що Ви легко даєте до розуміння Порті, яке значіння має для неї гетьман Орлик і його нація. Я вважаю турків надто розумними, щоб не сподіватися успіху Ваших перемов у цій справі“ (43).

Віленев вже дійсно мав королівську інструкцію, де Людовик XV. писав, що „бере близько до серця інтереси гетьмана Орлика і готовий допомогти йому в його сучасному становищі“ (44).

Шевелєв зі свого боку писав до Віленева, щоби придивився пильно до Григора й був з ним спочатку дуже обережним, щоб не скомпромітувати себе перед росіянами. Дійсно спершу Віленев не хотів поселити Григора в будинку амбасаді, боючись, щоб „не було підозрінь щодо особи п. Орлика й мети його подорожі. Але коли я побачив, що ніхто абсолютно нічого не підозріває і що п. Орлика завжди охоче запрошують до себе інші послі, я вважав негідним залишити його в готелі і дав йому помешкання в амбасаді. Я зробив це тим більше, що після виїзду моїх братів я не мав жадного товариства, а товариство п. Орлика-сина дуже приємне. П. Орлик має здоровий розум, людина дискретна й при цьому дуже освічена в справах воло-

дарів півночі та Німеччини. Справедливість приму-
шує мене це засвідчити“ (45).

Всю цю першу місію Григора в Царгороді мож-
на прослідити в подробицях, завдяки його листам
до батька, справжнім дипломатичним реляціям.
Ми й зробимо це доповнюючи справоздання Григо-
ра реляціями французького амбасадора до свого
уряду.

Першим коротким листом прохав Григор у бать-
ка шифри для листування, а одержавши її, спі-
шить 25 липня „стиснути ноги ВМП. Добр. цим
моїм листом та повідомити, що з Божою допомогою
опинився я тут 16-го червня, куди мене привела
для батьківських послуг синівська любов... Розлу-
чений та засмучений розстанням з ВШМ. Добродієм,
я зазнав незмірної втіхи з ласкавої пам'яті в двох
листах, висловленої в них батьківської любови
й благословення. Спішу з повним синівським від-
данням — цілуючи батьківські руки цим моїм ли-
стом, з вісткою, що станувши тут, негайно я був
у ЙМП. французького посла, якому передав цілу
пересилку. Прочитавши листа до Везиря, ЙМП. по-
сол сказав свої рації, рації вельми звичайні та які
не повинні би походити від французького посла,
що все таки мав завжди великий вплив на Порту.

„Перша рація — вельми ясна й слухна, не-
наситна скупість Порти; друга менш гідна уваги:
союз двох держав німецької та московської; а ці
держави мають тут велику силу більше через страх,
бо від них залежить існування Отоманської Дер-
жави. На цю рацію можна би відповісти, що пано-
ве французькі послы через свою неуважливість
утратили в Порти повагу, яку мали до цього часу,
бо пани перекладачі, через яких усі справи ве-

дуться, мають свій власний інтерес і часом через свої підлецування у Порту занедбують найвищого значіння справи та своїм міністрам подають сумнівні реляції. Третя рація, яку можна зовсім відкинути: що теперішній Везир, будучи зовсім опанований своїм маршалком — неприступний, та щодо справи ВШМ. Добродія, ЙМП. посол три місяці домагається авдієнції, якої до цього часу не може добитися. В цьому винні самі пани послы, бо не хотять на це вжити жадних видатків, тому, що кожна авдієнція чимало їх коштує, а тут як я довідуся, більше можна зробити грішми, як розумом. Але найбільша рація, що й мені здається бути найслухніша: ВМП. посол не має в таких делікатних справах ніякого досвіду й не знає, як підійти до справи ВШМ. Добродія.

„Листа до п. Станіяна я передав. ЙМП. Станіян запевнював мене, що поінформує свого наєтупника про все, що торкається ВШМ. Добродія. Для повної інформації, я, як умів, склав французькою мовою проєкт, де я описав і висловив все, хто такі Запорозьські Козаки, яке їх теперішнє становище та стан інтересів ВШМ. Добродія. Я можу похвалитися, що ВМ. не тільки прийняв мене ввічливо, але й запевнив, що хоча від свого двора не має ніякої інструкції щодо інтересів ВШМ. Добродія, все-ж хоче подбати за все, щоби виявити свою прихильність до ВШМ. Добродія. Цей міністр не тільки здатний полагоджувати всякі найповажніші справи, але має також шляхетне, достойне й чесне серце. Сьогодні саме минув тиждень, як він виїхав звідсіль. Вже будучи на кораблі, де я його попрощав, він поручив мені, вибачити його перед ВШ. Добродієм за те, що не відписав на його останнього

листа, будучи вельми обтяжений передачею всіх документів своєму наступникові. А проте він запевнив мене, що не занедбає там у Франції, як і в Англії, справу ВШМ. Добродія.

„ЙМП. французький посол запевняв мене, що лист ВШ. Добродія до Везиря наказав тимчасом передати через свого драгомана, заки сам зможе представити на авдієнції справу ВШ. Добродія, одначе зважає на Москву та лякається, щоби ти ВШМ. Добродію, будучи ближче, не почав передчасно дечого, або щоби ти не перейшов на протилежну сторону. Також сподівається ЙМП. посол підвищення „тайну“ та зближення до Війська, тільки сумнівається, чи це буде до Бендер, Хотину або до Яс. Я, хоч ще не мав наказу від ВШМ. Добродія, але запропонував Букарешт, де можеш ВШМ. Добродію мати комунікацію з Військом без усякого підозріння з боку Москви в цьому віддаленому від неї краю. Та я сподівався, що ЙМП. посол у скорому часі матиме останню резолюцію від Порти, одначе через приїзд перського посла ця справа ма-
буть затягнеться.

„Я кілька разів обідав з панами московськими резидентами Неплюєвим і Вишняковим. До цього часу, слава Богу, я невідомий тим, кому не бажаю бути відомий, хоча спочатку були різні балачки про мій приїзд та ЙМП. посол мав погану про мене опінію, сумніваючися, чи вмію додержувати тайну. Одначе всі ці балачки поволі затихли й ніодна не впала в мент. ЙМ Пан посол був з візитом у Брусалимського патріярха; я був із ним також. Мене представили як швайцарського старшину, й він прохав мене зайти до нього та розповісти йому про швайцарську країну, що мене приневолило прочи-

тати книжку про цю державу та цими днями для цікавості я піду до нього, взявши зі собою перекладача....

„З першою okazією я матиму щастя подати до відома про все, що може трапитися. Дай-же Господи Боже мали таке щастя, щоби самому привезти деякі добрі новини й поцілувати батьківські стопи. Покищо я поручаю себе батьківському благословенству та залишаюся з повним синівським відданням (46).

На це 21-го серпня 1730 року гетьман відповів сильним і вогненим листом:

„...До цього часу Порта ніколи не боялася Москви, тільки за теперішнього Везиря почала лякатися, та й не диво, бо „коли вояд — олень, то й льви стають оленями“. Одначе не може бути божевільнішого пляху та дурнішої думки, яку мають про мене, лякаючися, щоби я будучи недалеко від Війська, передчасно не почав війни з Москвою, або, щоби я не перейшов на ворожу сторону. Якби той, хто в своїй голові допускає подібні химери, знав воєнну справу, мав би на увазі обставини, час, відносини та способи, як її почати то не мавби такою глупого підозріння про мене. Ще в мене є настільки розуму, та я не божевільний, щоби зі жмінкою людей, та ще нерегулярних, поривався на таку велику державу, без усякого розсудку, з шаленим поривом, як лев, а згинув як муха. Адже це було би те саме, що пускатися на повне море без керми, якби я хотів на таку велику виправу рішитися легкодушно без грошей, які є нервом війни, без помочі, без усякої піддержки, без амуніції та без гармат, особливо коли Москва так богато фортеця на Україні пообсаджувала своїми залогамми та ввела

туди 30.000 свого регулярного війська. Якби я мав цю артилерію, яку Москва забрала від Запорозького Війська в силі 500 гармат крицевих і якби з одного боку шведи, а з другого поляки почали війну з Москвою, та якби мати якусь звідкіляне-будь на початок грошеву підмогу, тоді Порта могла би про мене таке думати, але не тепер, коли Москва, підкріплена таким могутнім цісарським союзом, з усіх боків користується благодатнім миром.

„А що торкається побоювань, щоб я не перейшов на протилежний бік, не можу зрозуміти, яка надія могла би мене до цього спонукати та з якою метою я міг би це вчинити? Певно, що Москва свої креатури Варнецького хлопа не захоче зняти з гетьманського уряду, щоби мене на Україні на цей уряд посадити. Я-ж зі свого боку волів би тисячу разів умерти, ніж таким чином понизитися поганою слабкістю свого духа (*foeda vilitate animi*), щоби забувши за честь та покинувши численне сміливе та геройське військо піти під накази цієї волоської каналії та зрадника, зложити йому під ноги гетьманську булаву, дану мені вільними голосами, а не Москвою, та жертвувати йому своє підданство, а опісля виставити честь, імя та свою особу на сміх і глум, а що найгірше на прилюдну ненависть цілого українського народу, який на мене (це знаю від усіх ченців, що приходять на Атос та інших емісарів) майже як на Месію чекає для свого визволення. А крім цього, чияж я можу довіряти московській амнестії, маючи перед очима живі й страшні докази недодержування її супроти цих усіх гідних осіб, які, спираючися на амнестиях, висланих їм на письмі, в сліпій вірі одні з них — від

пок. гетьмана Мазени, а інші від мене відійшли на московський бік та попали в сіті ошуки. Страшна була й є доля цих нещасних! Бо одні тепер на Сибірі, другі в місті Архангела на Білому Морі, треті в Москві оплакують і кленуть поривисту свою неоглядну легкодушність, а жінки їх та діти десь в іншому місці живуть зі жебраного хліба. Якеб це було божевілля йти на сліпо на ясну загибель громадської справи та наражувати так безнадійно своє життя, честь, добре імя перед нащадками, а одночасно тягнути за собою в пропасть вічної руїни цілу рідню та всіх наших вірних приклонників, що, не вважаючи на всі злидні та лихо, стоять вірно при гаслах, які виголосив більш як двацять років тому гетьман Мазена. Нехай-же той, хто не знає, що таке вірність московська, довіряє їй легкодушно! Я-ж, маючи такий великий досвід щодо вродженої тому варварському народові хитрости, брехні, ошуки, що найсвяточніші та найсвятіше заприсяжені трактати, часто без сумнівів і без ссрому зриває (як перед 30 роками Швеція, Польща, вкінці бідна наша Україна самі на собі досвідчили) — я не легко дам себе ошукати!

„Щасливий той, кого нещастя роблять обережним! (*Felix quem faciunt aliena pericula cautum*) ...Слушно Ти ВІІІ. учинив, що запропонував йМП. французькому послові Букареншт, де я міг би тимчасом проживати, заки Бог не створить сприятливої для мене конюнктури визволитися з цієї проклятої опіки. За виїмком Хотину, я скоріше як у Ясах та в Бендерах бажав би собі жити в Букареншті: і через товариство з господарем давнім моїм приятелем (коли тільки через грецьку вірність не змінився) (47), і з іншими гідними людьми. Також

булоб це добре для направи підорваного тутешнім поганим повітрям здоровля, бо я знаю напевно, що цей господар має в себе двох докторів досвідчених у медичному мистецтві, а Бендери зовсім мені не до вподоби; велику маю до цього міста відразу, бо нема там ні одного медика для порятунку здоровля, якби трапилося, не дай Боже небезпечно захворіти й ніякої розмови та товариства не можу мати”.

При кінці листа гетьман трохи заспокоївся й з доброю батьківською іронією пише:

„Складаю побажання ВШпанові, що Ти мав честь їсти з московськими резидентами, які, колиб знали хто ти такий, певноб накормили ВШП. тортами, що могли тобі бути не до вподоби. Автім усе те цікаве й я вельми хотів би знати, як це сталося“ (48).

Ледви гетьман відіслав цього листа, як дістав новий, мало приємний французький лист Григора з 31-го липня. Григор нарікав, що листа гетьманського передав Везирові Вілзев, але він не знає відповіді.

„Кожного дня — писав гетьманич — мені співають одну й ту-же пісню тобто, що Великий Везир дуже підозрілий, та що Султан вельми любить гроші. Все це я знав до мого приїзду, й всі ці балачки мене залишають байдужним. Я заедно одної й тоїж думки, що кількома сотнями секінів можна все осягнути в Порти. Я мав учора довгу розмову з ЙМП. амбасадором, настоюючи на тому, що вороги не дримають, що вони прикладають більше уваги до своїх справ і не жалують витрат. Може статися, що вороги знищать усі евентуальні ко-

ристи впливів Вашої Ексцеленції для загальної справи.

„Боюся, що справи В. Е. тут затягнуться і я не зможу покрити всіх видатків, хоч я і мав обережність написати до французького Двора й прохати допомоги. Не рахуючи мого льокаля, що коштує мене що місяця 7 піястрів, я витрачаю що найменше піястр денно і вважаю це місто дорожчим, ніж Париж.

Зі мною трапилася пригода, що примусила мене перебути 15 денну карантану. Перукар, що голив мене, одного дня помер від чуми, але дякувати Господу Богу, я щасливо врятувався“.

3-го вересня Григор скаржиться батькові на Віленева в таких різких висловах :

„Запевняю Вашу Ексцеленцію, що кардинал Флері не знав, що робив, коли післав сюди як амбасадора ВМП. Віленева, бо я ніколи не бачив менш освіченого міністра щодо справ своєї держави...“ (48 а).

Молодий Орлик не мав рації, висловлюючи такий суворий осуд про Віленева. З реляцій Віленева до кардинала Флері видно, що він усе робив для посунення справи гетьмана, але надбирав по дорозі турецьку тяганину, проти якої був безсильний.

„Я відвідав — писав далі Григор — тиждень тому англійського амбасадора, якого прохав поконферувати з французьким амбасадором у наших справах. Він обіцяв це зробити при першій згоді... До сьогодні ніхто, на щастя, не підозріває, хто я такий. Я досить часто бачу московського резидента й будучи в цісарського резидента на обіді, я зустрів там московського резидента таким вічливим і ласкавим, що маю цілковиту пев-

ність, що йому і в голову не лізе нічого про мене. Турбує мене лише, чи голяндський конзул у Солуні чогось не дізнався. Цими днями я обідав у голяндського амбасадора, а другого дня склав візиту його коханці. Вона, вже не знаю чому, розповіла мені щиро, що якась людина запевнила голяндського амбасадора, що я маю листа до Великого Везира, але більшість в тої думки, що я приїхав до Порти від графа Боневаля (48 б). Знайшлося навіть кілька людей, що відмовляються мене бачити й тому, що я через чуму деякий час залипився у себе, не виходячи з дому, дехто пустив чутку, що я піду слідами графа Боневаля...

„Французький посол мав конференцію з великим драгоманом Порти про Ваші справи. Він запевнив ЙМП. посла, що Порта дуже прихильна до Вас, а що вона пильно слідкує за акцією москвитів і цісаря, але вельми тепер обтяжена іншими справами. Запевнюю Вашу Ексцеленцію, що ці люди (турки) не думають нічого ані про свою майбутність ані про своє сучасне становище. Коли москаль їм поставить ногу на шию, тоді буде пізно міркувати!

„Дуже мені неприємно, що французький і голяндський амбасадор не є між собою приятелями, бо це було би краще для нашої справи. Зважуюсь Вам сказати, що ВПМ. голяндський амбасадор ставиться до мене з великою прихильністю, але боюся перед ним відкрити, щоби не розгнівати французького амбасадора“.

Цей голяндський посол, до якого Григор мав таке довіря, був у таємних зносинах з московським резидентом Неплюєвим, що доносив у Петербург:

„Голяндський посол нам сказав, що син Орлика живе під іменем старшини у французького посла“ (48 в).

Незабаром на Царгород найшла нова біда: чума, від якої Григор сам ледви не занедужав.

„Один за другим замикалися будинки нашої дільниці; щодня я чув, що такий чи такий помер, і трупи невірних покривали вулиці. Всі листи, що амбасадор одержував, він спочатку скроплював алькоголем і читав їх на віддаль через сильну люпу. Всіх псів і котів вигубили. Але Господь Бог зумів відрізнити своїх і все минулося для мене“.

Так передавав Григор батькові вістку про пам'ятну чуму 1730 року в Царгороді.

Вкінці вересня 1730 року в Царгороді вибухла революція, що коштувала престол султана, що так піддержував колись Карла XII-го й Орлика. Дуже докладні реляції Григора про цю революцію надзвичайно важливе джерело для історії події, що мала тоді такий широкий розголос.

Раптом Григор дізнався про недугу батька і вельми збентежений пише:

„Вістки ро Ваше здоровля кинули мене в безодню найстрашнішого лиха і довели мій сум до найвищого ступіня. Боже мій! Що за муки дістати найсумнішу й найчутливішу в світі вістку для мене! В імені любови до Господа Бога подумайте, Ваша Ексцеленціє, про здоровля і гляньте на Бога, добре лікуйтесь! Згляньтеся на свою націю, що страждає і ще нині має єдину надію тільки в Вашій особі, щоб направити суворий та нещасливий досі для неї присуд фортуни. Бо як Господь Бог заховає Вашу Ексцеленцію в доброму здоровлі, наша надія буде міцніша та тривкіша. Згляньтеся на

свою батьківщину! Я знаю, Ваше велике і шляхотне серце, здібне твердо перенести найстрашніші удари нещасної долі. Я розумію, що власне нині, коли з'явився промінь на сприятливу кон'юнктуру, навіть найбайдужніше й найміцніше серце починає хвилюватися в своїх почуваннях. Одначе я кріпко вірю в мужність Вашої Ексценції і що Ви не схилитесь. Подумайте добре, що нещастя не триватиме так довго, як досі тяглося й мине ще трохи часу, а надіюся, що вийдемо з цієї недолі, правда врешті переможе всі перепони і ми знімемося на вищій ступінь щастя. Тоді прийде час і справдиться щодо Вашої особи приповідка: „Легка річ негідна слави, чим більша небезпека, тим ясніша та дужча перемога“.

Скільки любови й побожності до батька в цьому листі Григора!

Пилип Орлик небавом видужав і це було „найбільшою втіхою“ для сина.

Революція 1730 року на чолі якої став вояка Патрона Галіль була реакцією проти миролюбного султана та його Везиря. Гетьман, якого вся надія лежала в війні проти Росії прохав у сина 1-го листопаду „точного опису про ту революцію, якою сам Господь напевно натхнув мужеського й хороброго Патрона, на згубу цьому дійсному опшуканцеві, бувшому Везиреві. За його урядування я не міг ніколи сподіватися чогось корисного для моїх плянів, та міг би тув у цьому Вавилоні й життя своє скінчити. Дійсно справедливий Господь та праведний Його суд, за що нехай він буде вічно славдений, а найбільше за те, що Він привів ВШ. Добродія в ту далеку країну, після таких труднощів саме до мене перед тією революцією, що ти міг

у такій корисній обставині не тільки дбати про мої справи, але й вивести мене звідсіля з Його Святою допомогою. Дивний Господь у ділах Своїх і Його святе Провидіння! Я постійно та непохитно надіюсь, що коли почав дещо для мене, негідного свого творіння, через ВШД. діла, то нехай це для Своєї слави докінчить своїми засобами. Я радію рівночасно з пронизливості ВШД., яку ти мав змогу виявити передбачивши майбутні події. Розумний син веселить батька головно в смутку. А який був би задоволений наш добродій пок. гетьман Мазепа, бачучи тебе таким розумним і обережним. Вчора я дав відправити задушну Службу за цю велику й шляхотну людину, якої імя буде славне на віки, бо він хотів визволити Козацький Нарід з неволі та зробити його вельми могутнім й щасливим. Господь Бог рішив інакше і за це нехай буде Його Воля, мудрість якої ми вгадати не можемо (48 ц)“.

Довідавшись про грошевий стан сина, гетьман надіслав йому старовинний годинник — подарунок Мазепи — куплений у Німеччині. Годинник цей мав Григор заставити, але йому пощастило якось виплутатися без заставу, й він з радістю сповіщав батька:

...Щодо годинника, то я залагодив свої орудки без заставу. Хоч справи, якими я тут зайнятий, й не є нашими особистими, а громадянськими і від вирішення їх залежить доля цілої нації, але я усіх вжив заходів, щоби годинник залишився у мене, бо добре знаю й розумію, яка Вам дорога ця пам'ятка пок. гетьмана Мазепи, мого хресного батька та добродія нашої родини. Тутешні греки й жиди всі злочинці і наволоч, залишити їм годинник у застав дуже небезпечно. Нехай у нашому роді на

віки збережеться цей годинник, як пам'ятка минулої нашої величі, коли Вашій Ексцеленції не доводилося жити на вигнанні, далеко від батьківщини та родини...“

Хоч як Григор ховав від Віленева своє матеріальне становище, але останній всеж про це довідався і запитав Шовелена, чи може він зі своїх фондів підтримати молодого Орлика, додаючи: „син гетьмана Орлика досі перебуває тут і поводитьсь чудово; всі переконані, що він швайцарець“. Незабаром від Шовелена надійшла відповідь, щоб допомогти Григорові, який „працює в наших інтересах“. З цього часу матеріальне становище Григора покращало (48 д).

В день народження Григора батько вітав його чулим листом:

„Ніколи краще я не міг би висловити ВШПД. почування моєї батьківської любови, яку я невпинно до нього почуваю, як сьогодні, коли святкуємо день народження його, від коли ти вступавш уже — дай Боже щасливо — в трицятий рік свого життя. Я віддав Превічному Маєстатові Божому належну подяку за ту його доброту, яка вічно невичерпана, за те, що мене на славу і потіху мою благословив сином та дозволив мені на потіху в мому горі побачити його, в такому далекому вигнанні, де саме, як над ріками Вавилону, сиджу вже десять років та плачу над тяжким нещастям батьківщини й своєї родини.

„З благаючим серцем я післав до неба горячі молитви підчас обрядів божих, які я сьогодні в трьох Господніх храмах замовив на цю інтенцію і казав відправити службу з подякою Всемогутньому Богу, щоби Він, що є джерелом часки,

зливав завсіди на ВІШ. Добродія нескінчені свої благословенства для зросту в Ньому всяких Християнських Чеснот, зберігаючи ВІШ. Добродія в розквіті життя Його до якнаглибішої старости прикладно на честь і на славу Бога, мій наймиліший сину та помножуй щастя, славу й почеси, а ще більше чесноти, без яких усі речі, хоч-би були на вигляд найкращі та найщасливіші — загибають.

„Я хотів би в день твоїх народин обдарувати тебе якимсь достойним подарунком, але на перешкоді цьому час та й мій бідолашний стан. Тому я, на який міг тепер спромогтися пакетик, складений з 15 секінів, прийняти його прошу з вдячним серцем сина, в якому — я не сумніваюся — схочеш радше бачити любов даруючого до себе, яка завсіди дорожча від усякого золота, аніж цей дрібний подарунок“ (48 е).

Як перший наслідок революції в Царгороді, на ханський престол у Бахчи Сараї прийшов Каплан-Гірей, старий приятель Орлика. Він ще був у Царгороді, коли Віленев за ініціативою Григора вжив перед ним заходів у користь гетьмана. „Хан дуже зрадів дізнавшись, що Ваша Ексцеленція перебуває в Солуні. Він розвідував про цілу нашу родину й запевнив, що негайно звернеться до Порти з пропозицією дати Вам змогу виїхати ближче до України й обіцяв взагалі бути непохитним Вашим приятелем. Треба скористати з цієї доброї нагоди й піти слідами французької приповідки: „Кувати залізо, як довго воно гаряче“. Тому я осмілююсь прохати В. Е. написати листа Ханові, з тим, що прохаєте приїхати в таємний спосіб до Царгороду в справі конференції. Обурюють мене поляки з партії короля Станіслава, що мали увійти в зносини зі Січю, але не

зробили нічого через свою нестійність, що вже належить до характеру цієї нації“ (48 з).

„Гетьман врадувався, що мене спроводять звідсіля до Царгороду для особистої з ханом наради, в якій я зможу ліпше ніж у листах зясувати наші інтереси“.

Та цього разу нічого не вийшло. Порта, як завжди, тягнула, а Каплан-Гірей виїхав на Крим. Усе обмежилось лише підвищенням пенсії гетьманові. В середині червня 1731 р. рознеслися чутки, що до Царгороду має приїхати старий Шафиров, україножер давніх часів, що зі своїми добрими зв'язками міг-би швидко відкрити характер таємного швейцарського старшини. Тоді Григор, порадившись з батьком, рішив вертати до Франції й там у Флері та Шовелена, а то й в самого короля, поставити активніше українську справу.

4-го жовтня 1731 р. Григор покинув Царгород. Спеціальний гонець віз лист Вілєнева до короля, в якому амбасадор твердить, що „найшов у п. Орлика всі прикмети, які можуть його зробити гідним довіря Вашої Величності“ (48 ж).

Перша місія Григора Орлика скінчилася.

IV.

ЗАХОДИ ПЕРЕД ХАНОМ.

(1731—1732).

Людовик XV. в українській справі. — Грамота для Орлика. — Подорож. — Конференція з Ханом. — Григор у кримській Січі. — Змова.

„Зайве казати про мою пошану та обовязки до особи Вашої Ексцеленції. Господь Бог карає мене

за гріхи і не дає мені змоги особисто засвідчити Вам усю мою відданість. Розпука мене душить, що воля тих, від кого нині залежу, не відповідає мому бажанню. Запевняю Вас, що з великою радістю принесу себе в офіру для поправлення Вашої долі...”

Цей уривок із листа до батька показує, в якому настрою Григор покидав турецьку столицю. Він мав листа від Віленева до адмірала Гюї де Труена, (49) колишнього переможця у відомому морському поході на Бразилію і тепер команданта французької ескадри на Середземному морі. Ескадра стояла в Смирні, куди Григор дістався англійським поштовим кораблем 8-го листопаду.

Була негода, корабель кинув якір на довжині гарматного стрілу від ескадри. На зорі 9-го листопаду капітан розбудив Григора і сказав йому, що французька ескадра розгортає вітрила і черезте Григор повинен не гаяти ні хвилини, коли хоче їхати з ескадрою. Григор хутко одягнувся й сів на човен: ескадра була вже в двох милях. Нараз знявся страшений вітер, і всі на човні — Григор та гребці — вже передавали свою долю хвилям. Але вмільний керманіч таки вийшов переможцем у боротьбі з морем, і човен дігнав ескадру (50).

Адмірал зі своїм штабом прихильно прийняв Григора, а прочитавши листа Віленева прохав молодого Орлика почувати себе на кораблі як у себе дома. Ескадра складалася з чотирох кораблів: „Надія“ (адміральський корабель), „Леопард“, „Тулюза“, „Альсіон“. Постать адмірала зробила велике вражіння на Григора, який пише батькові: „Це найвідважніша і рівночасно найелегантніша і найввічливіша людина у всій Європі“.

У корабельному журналі „Надія“ є записка під 9-им листопадом 1731 року: „В 1-ій годині зявився на кораблі старшина Орлик, син шефа Козацької Нації, висланий амбасадором ЙВ. при султані у Францію в державних справах“.

На тринадцятий день подорожі знялася жахлива буря: щогли звалилися в один мент, кухар був убитий і три морці тяжко поранені. „Я бачив, як жах охопив найвідважніших і не тільки один я боявся в цей страшний день“. Друга буря захопила ескадру біля Сардинії. „У старшин ескадри від жаху ставало волосся на голові, вони ждали найсумнішого кінця ескадри...“ (50).

Врешті першого грудня приїхала до Тульону, де Григор висів. Тульонський арсенал, тоді найбільший у світі, зробив на нього велике вражіння і він пише: „Немає на світі іншого. Два рейди захищені батареями, фортифікації чудові, маґазини збудовані ніби на віки...“ В цих спостереженнях бачимо військового, яким у глибині душі молодий Орлик завжди залишився.

У Ліоні Григор зупинився, чекаючи на пошту.

„Це також велике місто — пише він батькові, — французи кажуть „після Парижа — Ліон“. Це місто перерізує Сена та Рона. Мешканці працездатні та з купецьким хистом. Найгарніші шовки на світі та сукна виробляють в Ліоні...“

Аж у Марселі дістав Григор свою пошту, де був між іншим лист від барона Мешека (51), церемонімайстра Станіслава.

„Король Станіслав — писав Мешек — надіслав листа до ЙВ. (Людовика XV-го) в вашій справі; він дуже зацікавлений вашими вражіннями з Царгороду і сподівається почути їх особисто від Вас.

Я знав, що у Версалі добре розуміють, чим Ви можете бути корисні, значіння ваших переговорів і необхідність придбати приязнь козаків. Державний секретар (Шовелен) дуже задоволений усім тим, що Ви зробили і робите, але справа Ваша оточена найбільшою таємницею. Ви знаєте добре цей двір і наскільки він таємно веде свою політику...”

Лист цей дуже врадував Григора, який ждав негайних і реальних рішень у відповідь на свої справоздання з Царгороду. „Доки вони — скаржаться Григор батькові — розважатимуть людей, що цілком щиро, всім серцем віддаються таким делікатним справам?“ І він обіцяє батькові „твердо і гідно ставити справу у Версалі, бо чесна людина може дозволити собі говорити вільно та незалежно.. Я не маю наміру далі вести акції, коли тут будуть лише обіцянки під хмарами“ (51 а).

Негайно після приїзду до Парижа, Григор передав Шовелєнові меморіял, зложений по дорозі, з датою третього грудня (52). Меморіял цей дуже цікавий під різними оглядами і передусім характеристичний для організаційних думок обох Орликів. За цих часів політична акція батька та сина — цього ніколи не треба забувати — завжди була спільна й досить часто неможливо відрізнити, що належить до батька, а що до сина. Правда, останній завжди в листах до гетьмана підкреслює, що він кермується виключно вказівками батька, що без нього він нічого не міг би зробити, тощо, але до цих тверджень треба ставитися обережно і в них треба бачити лише прояв високої пошани й любови, яку мав Григор до батька. Григор сам добре розумів політичну й дипломатичну ситуацію, хоч і був молодий. Але правда й те, що загальний провід

був у руках гетьмана, бо він-же був „законом обраний шеф Запорозьського Війська“.

Меморіял починається з того, що свого часу у 1711 році, коли князя Ракочія розбив цісар, він знайшов собі притулок у Франції, що піддержувала його змагання (53).

„Гетьман Орлик знаходиться в такому-же становищі. Законом обраний Шеф Козацької Нації „він ворог Росії, союзника цісаря, а знаходиться нині, як і князь Ракочі в Туреччині...“ Становище Орлика до Туреччини й Кримської Держави опирається на договорах 1710—1712 рр., які Орлики прикладають у копіях до меморіялу і рівночасно долучають відпис третього пункту Прутського трактату, на підставі якого, згідно з інтерпретацією меморіялу, „Москалі повинні були відмовитися від усіх претенсій, які вони мали несправедливо до козаків...“

Далі меморіял твердить, що за останніх часів помічається зосередження сили московських військ на Україні, що має певно своєю метою війну з Туреччиною. Також московські агенти їздять у Січ, де агітують, щоби повернути козаків під московську опіку. В інтересах Порту лежить те, щоби нестанови Прутського договору безумовно виконувати. Також і Польща має весь інтерес у тому, щоби Україна була незалежною від москалів, бо доки на Україні пануватимуть москалі, досі Польська Республіка ніколи не матиме спокою — обидві ці країни надто близькі. Населення на Україні, що належить тепер до Польщі, також незадоволене своїм режимом і раніше чи пізніше піде до України, що належить до москалів, як це вже було за часів Хмельницького й Мазепи...“

Отже в інтересах Польщі є, щоби на чолі всієї України, „як тієї, що належить до Москви, так і тої, що належить до Польщі, станув гетьман Орлик, якого прихильність до Польщі і до особи Станіслава Лещинського всім відома. Це буде тим більше справедливе, що в 1711 році Султан урочисто потвердив права Орлика до правобічної України...“ „Відомо також усім, що особа гетьмана на Україні є дуже поважана і як видно з прикладів Хмельницького, Виговського та Мазепи, від них залежить уся політика, за якою ідуть уже звичайно всі козаки“.

Не менше зацікавлена Швеція в тому, щоби Україна звільнилась від москалів. „І хоч славетних традицій пок. Карла XII. нині у Швеції не додержують і хоч московський посол нині нахабно розпоряджається в Стокгольмі та у всій шведській країні, ясно, що коли Московія не буде ослаблена на півдні, вона одного дня забере цілу Фінляндію і навіть Померанію.

„Франція, що завжди вела політику піддержки інтересів Туреччини, Польщі й Швеції, повинна взяти на увагу інтереси Козацької Нації, що, як вище зазначено, тісно звязані з інтересами союзних і прихильних до Франції країн. Крім того „інтерес Франції та її слава взивають її дати захист пригніченим націям, а чи можна знайти більш пригнічену націю, як Козацьку?...“

Яскравими фарбами малює меморіал московський режим на Україні:

„Нема вже на Україні ніяких вільностей, істнує лише омана свободи. Обрали гетьмана (Апостола) (54 а) лише тому, щоби перевабити на свій бік Запорожців, що знаходяться під кримською опікою.

Доки козаки живуть у спілці з Ханом, Москва не-
заспокоєна, бо Січ це захист і промінь для всієї
Козацької Нації. В той час, як Запорожці знову
будуть під московським пануванням, не буде біль-
ше гетьмана, й ціла Україна перевернеться в ра-
биню Москви, а навіть назва козаків буде зни-
щена“.

„Автім Козацька Нація відвічно була вільною
нацією, і вільність її була кілька разів визнана
тою самою Московією і Польщею, й Туреччиною і та-
тарами і Швецією. Не може вона нині зносити
московської тиранії й тільки чекає слухного часу,
щоби скинути московське панування...“

Таким моментом, заки прийде до загального
європейського конфлікту, може бути наскок на
Україну кримського Хана, незв'язаного мировим
трактатом з Московією, під умовою, що татари не
повторять тактики з 1711 року, коли грабун-
ками й знуцанням над населенням поставили про-
ти себе всю Україну, що спочатку зустріла їх при-
хильно.

Франція повинна висвітлити Ханові весь його
інтерес в диверсії на Україну й піддержці Козаць-
кої Нації. Григор Орлик пропонує себе, як фран-
цузького висланця, для переведення в життя цього
плану. Він прохає лише власноручного королів-
ського листа, що з одного боку акредитував би
його в очах Хана, а з другого — гарантував би
йому, Орликові, особисту безпеку, а в очах ко-
зацьких старшин, з якими йому доведеться увійти
в зносини, був би доказом, що за татарським
наскоком стоїть така могутня й славетна держава,
як Франція. А тимчасом усякі московські інсину-

ації, що гетьман Орлик веде татар для обісурмання України, не матимуть успіху між козаками.

Передбачуючи закиди, що в історії Франції не було прецеденсів, щоби висилати королівського листа до Хана, меморіял покликуюється на те, що небіжчик Людовик XIV. послав таємного агента до хана Девлет-Гірея, який обіцяв привезти за другим разом королівського листа, але незабаром „славетний король помер“.

Цікаві погляди авторів меморіялу про росіян, що є „нащадками тих народів, яких колись скити вигнали на північ, де москалі змішались з калмуками (!) й татарами. Через-те московський нарід такий темний і несвідомий. Такаж жорстокість, тіж звичаї й характер, теж дикунство, що у татарів. І такий нарід панує нині на Україні, над Козацькою Нацією, над такою відважною та численною! А діється це тому, що після нещасної полтавської битви страшенні утиски придушили козаків. Але історія показує, що Козацька Нація дуже хутко підноситься після гніту. І по всіх відомостях на Україні настрої уже готовий для повстання. Коли французький двір звяжеться з Україною, може мати в козаках доброго союзника для вдержання рівноваги в тому разі, коли москалі в союзі з цісарем ітимуть проти Франції, або її друзів — Польщі чи Швеції. Україна буде тоді міцною барієрою між Московією, царством султана й Польщею“.

Цей меморіял склав Григор „відважно та сміливо, вдаряючи на малу досі увагу Версальського кабінету для нашої справи“.

Григор зумів знайти шлях до старого маршала Віляра, переможця під Дененом і евентуального начального вождя французької армії на винадок

війни. Віляр обіцював допомогти справі й Григор писав батькові: „Маршал Віляр дуже розумна людина й добре розуміє сучасну конюнктуру“.

Другого січня 1732 року відбулася королівська нарада. На ній Шовелен обговорив меморіал Орликів і в доказ того, що рух на Україні небезпечний для російського уряду, покликався між іншими на справоздання французького представника в Петербурзі Маняна, який подаючи 16-го березня 1730 р. відомості про царицю Анну, писав: „шляхта тут не хоче обмеження абсолютної влади цариці, бо вважає, що в такому разі на Україні повстануть і знищать московське панування“ (55).

За тим, щоби прийняти аргументацію меморіалу Орликів, висловилися Шовелен, Віляр і державний секретар Гуксевіль. Лише Флері настоював на тому, що з огляду на те, що Франція не знаходиться в стані війни з Росією, треба обережно поставитися до козацької справи, хоч — „в інтересах короля є сприяти козацьким домаганням“ і хоч „гетьман Орлик, видко, людина розумна й тактовна“.

Наслідком цієї наради Людовик XV. надіслав 1-го березня 1732 року з Марлі до Віленева в справі Орлика таку докладну інструкцію:

„Через те, що я вельми цікавлюсь долею й станом П. Орлика, пишу вам те, що вважаю найважливішим. 1) треба полекшити його сучасний стан, 2) треба подбати, щоби в будуччині П. Орлик міг м'якш побажну й відповідну до його заслуг функцію. Щодо першого, то мій амбасадор з одного боку, й прихильний хан з другого, повинні переконати Порту, про потребу більшої підмоги П. Орликові, відповідно до обставин, заки конюнктура не буде сприятливіша для війни з Московією, бо в цьому

разі сама Порта піде вже на все, щоби висунути авторитет П. Орлика, який стаючи на чолі свого війська може сподіватися, що не попаде знову в невідрадне становище, в якому він перебуває нині, завдяки війні і не може добути прав, які придбав дійшовши до становища гетьмана України“.

„Щодо другого, то я переконаний, що П. Орлик і його нація, бажають повернути престол нашому улюбленому тестеві, королеві Станіславові. Тому треба змалювати Порті й Ханові небезпеку від Польщі, коли вона буде під управою чужинця, згідного в інтересах з цісарем і Московією. Колиж король Станіслав матиме владу, він буде безсумніву союзником Франції й Швеції. А що обі ці держави ніколи не можуть бути підозрілими для Порти, таким чином союз Порти з Польщею триматисьме міцно. Треба категорично настояти перед Портою, щоб вона додержувала точок Прутського договору, щоб москалі не втручались у справи Польщі і козаків. З другого боку, нехай Порта допомагає п. Орликові стати на чолі свого війська і зібрати під свої прапори свою націю в такій кількості, як зможе“ (55).

Таким чином королівська інструкція ясно й недвозначно підтримує перед Портою інтереси Орлика, який тільки й бажав того, про що трактує інструкція. Визволення України, на його думку, мало прийти вже пізніше, коли Орлик буде на чолі Запорозців.

Зі свого боку Шовелен надіслав через Віленева листа до Великого Везира, настоюючи, що „Прутським трактатом Московія відмовилась від усіх претенсій на Україну, а проте Україна залишилась під її владою. Козаки завжди були вільною нацією,

що відомо Порті, яка не раз була в зносінах з козаками“.

За кілька днів перед відїздом, Григор мав авдієнцію у королевої Марії, про що й писав батькові:

„Її Величність ставиться до мене особливо прихильно. Вона прийняла мене в своєму особистому кабінеті, де рідко хто буває. Підчас сніданку посадили мене на видному місці, і кілька разів Її Величність зверталася до мене з ласкавими заштами“.

У цьому-ж листі Григор описує батькові Версаль у таких словах:

„Я уявляв собі Версаль з чистого блакитного золота й через те з першого погляду навіть не був вражений його красою. Але дуже хутко зрозумів і відчув цю розкіш. Фасада замку — одна з найгарніших на світі. З цього боку знаходиться пишна галерія — предмет подиву всіх чужинців. Сам замок надзвичайно просторий. Мені казали, що під час коронування Людовика XIV-го більше як 20.000 осіб провело ніч в апартаментах його замку. Найкращі кімнати — галерія й сальони. Стіни покриті мармуром і скрізь видно твори великих мистців у золоті та криці. Стеля галерії уявляє в ріжних малюнках діяльність Людовика Великого. Версальські сади це чудо наших днів. Я не думаю, щоб ославлені відомі сади гордої Семіраміди були кращі: скрізь постументи, вази, водограї, найкраще з усього того, що створили Греція та Рим...“

Дістав також Григор і королівську грамоту до хана, яка звучала:

„Людовик, Божою ласкою король Франції й Навари, надсилає свій привіт до Вас, наш дорогий

і славний приятелю, до Вас, Найясніший і Вільний Королю Великих Орд, Каплан-Гірею, Великий Хане Татар, Криму, Ногайців, Черкесів, Кінчаку та інших орд білгородських і Тамані.

„Уважаючи конечним особисто підкреслити Ваші почування до нас, про що дійшло до нас багато доказів — ми робимо це тим листом, який доручаємо особі, що їде до Вас. При цій okazji ми запевняємо Вас у нашій щирій та тривкій приязні. Ми бажаємо, щоби особа, що Вам передасть наш лист, була гідною вашого довіря й приязні. Ми уважали, що Ви не зможете виявити оце довіря й приязнь кому небудь. Тому ми рекомендуємо цю особу Вашій прихильности, запевнюючи Вас, що все, що Ви зробите для неї, нам буде дуже приємне.

Бажаємо Вам щасливо й довго царювати у повнім здоровлі.

Дано в нашому замку, в Версалі 29-го грудня року Божого 1731, нашого царювання року 17-го.

Ваш дорогий і певний друг Людовик XV“ (56).

Ця грамота була рівночасно й уповажненням для Григора і дипломатичним заходом перед ханом, якого Версаль недвозначно закликав виступити проти Москви. У тодішніх політичних умовах і таємничій тактиці Версальського кабінету взагалі, такий лист у деякій мірі обов'язував Францію й був без сумніву доказом успіху місії Григора.

Григор сам відчував цей успіх. 18-го лютого 1732 року був уже в Марселі, заки сів на корабель, пише батькові, що певний в остаточній перемозі справи.

„Одно лише доводить мене до одчаю, що не можу заїхати цим разом до Солуня, бо цього вимагає таємниця моєї місії. Завжди жалуватисьму на

долю, коли через неї не маю щастя побачити Вас. Як доля зле грається мною! Їду в далекі країни через широкі моря, щоби врешті змінити наше лихоліття. Я не можу сумніватися в милості Господа Бога, бо досі вона мені сприяла. Хоч багато ще труднощів на шляху, але сподіваюся щасливого наслідку моєї праці. Справа наша є справою справедливості, завдання моє величезне й я готовий не тільки всім ризикувати, а навіть принести в жертву моє життя для Вашої Ексселенції, справжнього вояди нашої нації, про яку Ви розповідали мені стільки славетних річей“ (56 а).

Цим-же листом Григор змушений був успокоювати батька, а це доказ, як старий Орлик боронив чести й суверенности України. Річ у тому, що гетьман був збентежений, що у Версалі не зрозуміли як слід змісту султанської грамоти зрадаюваної в стилі турецької канцелярії.

„Там — писав Пилип Орлик — „можуть мати вражіння, що Україна в 1711 році визнала себе залежною від Туреччини, чого не було й не може бути“.

І ось саме на це Григор відповідав 18-го лютого 1732 р.:

„Тут дуже добре знають звичаї й стиль султанських грамот. Тому мені легко було пояснити справжній характер грамоти. Крім цього депеші графа Дезавра (57), з якими познайомився Державний Секретар (Шоведен) цілковито освітлюють відношення Порти до Козацької Нації...“

У Марселі Григор дістав також листа від своєї сестри Басі, що дуже стурбував його. Бася писала зі Стокгольму, де робила заходи, щоби зреалізувати борг скарбу для родини Орликів — борг при-

знаний ще королівською Радою у 1720 р. (58). Але шведський сойм не вважаючи на піддержку самого короля відмовився виплатити цей борг, що викликало у Григора такі рефлексії: „Ось якими нині стали шведи, не те, що їх предки. Шведи зовсім забули все те, що ми для них зробили!...“

Віленев попереджений Шоведьном про місію Григора, надіслав йому до Марсель листа; він лякався негайного приїзду Григора до Царгороду, бо там перебував якийсь французький старшина, барон де Плезанс.

„Колись він служив на півночі і знав Вашу родину. Це авантюрник, професійний грач, але щонайгірше агент царського посла“ (59).

Тому Віленев прохав Григора їхати до Смирни й там ждати його інструкцій:

„У Царгород — писав Віленев — приїхав кілька день тому французький конзуль, на Кримі Главані (60) разом з ханським господарем, що привіз щорічні подарунки султанові — невольниць і тютю“.

Главані мав також ханські листи до різних турецьких достойників у справі гетьмана Орлика. Не зустрівши Григора в Царгороді — чого сподівався — Главані рішив ждати на нього, щоби разом їхати на Крим (61).

Після жорстокої бурі корабель Григора дістався до Смирни, де Григор висів, а корабель поплив далі до Солуня. Капітан віз до Пилипа Орлика листа, в якому Григор писав:

„...Я не смію нічого робити проти наказу. Почуття й розум довго боролися в моїй душі, врешті розум переміг і казав мені йти за своєю долею. Я гадав, що це найгірша вередливість долі не мати щастя

особисто розповісти Вам про все те, чого не смію зробити на папері. Я певний, що Ваша Ексселенція надто переконані в щирості моїх почувань, щоби подумати щось інше. Ніколи не зможу знайти відповідних слів, щоби засвідчити свою любов, пошану і відданість до Вашої особи. Щодо того, що якийсь грек з України розповів Вам, нібито на Україні Вас уважають уже мертвим, не вірте цьому. Все це грецьке віроломство й справедливо, що Господь Бог покарав їх турками, бо вони не заслуговують на те, щоби жити вільними. Ваша Ексселенція знають краще ніж інші, як мало можна вірити грекам, бо найчесніший з них zarazом найзрадливіший. Все це московські брехні й грецьке віроломство, навмисне вигадані, щоби хвилювати Вас. Москалі й греки здібні до найгіршої підлоти й на неї ми завжди повинні бути приготовані“.

„Останній Ваш ласкавий лист містить так багато прихильностей до мене, що я по кволости всіх людей, перечитуватиму його якнайчастіше. Тисячу разів цілую Ваші дорогі рядки. Після такого листа не смію сумніватися в тому, що я найщасливіша людина в світі“.

Поза цими особистими справами Григор не забуває в цьому листі громадських. Він підкреслює в листі до батька, що Станіслав у першу чергу зайнятий своїми плянами, „а нам треба мати на увазі наші інтереси...“

В Смирні після наради з французьким конзулем Григор оселився на „Rue de France“, яка є найгарніша в Смирні. Жив він, як перський купець. Саме місто зробило на Григора велике враження, яким ділиться з батьком: „Це найгарніший порт на Леванті з чудовою затокою, що може по-

містити найбільшу в світі армію. Положення міста знамените...”

Одного разу на цій-же „Rue de France“ Григор здибав грека з Ніжина. І як завжди Григор не признаючись щодо свого походження, почав розпитувати грека про становище на Україні, звідки останній саме недавно повернув. Грек потвердив Григорові, що в краю знають про перебування гетьмана Орлика за кордоном і цікавляться його акцією. Грек мав їхати до Солуня, й Григор прохав його конче зайти до батька й розповісти йому про всі ці річи.

„Я певний — попереджує Григор батька — що це оповідання відповідає цілковито дійсності, бо Козацька Нація після Господа Бога мусить покласти всі надії на Вас“.

Цей лист був уже висланий, коли другого дня Григор дістав листа від драгомана французької амбасади в Царгороді Де Лярія (62) свого особистого друга.

„Я дуже радий — писав останній — Вашому приїздові до наших країн. Це не дрібна якась новина для мене; я все своє життя братиму найціршішу участь у Ваших справах. Подумайте самі, дорогий друже, як сильно розхвилювало мене відсунення Великого Везиря (63), який почав уже було переводити в життя наш плян. Треба змінити батарею й почати працю на новітній базі, бо наскільки я чув, погляди нового Везиря ріжняться від поглядів його попередника. Будьте переконані, дорогий друже, що амбасадор і я будемо працювати з усіх сил, тому, що Ваші інтереси — одночасно наші, але при сучасних умовах не можна Вам нічого певного обіцувати. Бо коли при Османі-Паші

ми були тими, від кого залежав дощ і гарна погода, то ми нині лише незначні святі. Ви не будете цьому дивуватися, знаючи добре турецький спосіб думання. Я тишився би дуже, якби міг Вас обняти в Царгороді, але в сучасній кон'юктурі не знаю, чи Ваша приявність допоможе чи пошкодить нашим інтересам. Якби Осман-Паша був Великим Везирем, я полетів би Вам назустріч до Смирни й колиб не найшов Вас там, поїхав би аж до Марсель, але доля, як кажуть турки, судила інакше. Алах Керім!

„Тут перебувають, як Вам уже відомо, Главані, наш конзуль на Крими й ханський господар. Вони привезли дуже гарних красунь черкесок, з яких більшість піде до сераю. Ханський господар людина розумна й досить у курсі справ. Відсунення Османа-Паші було для нього страшеним ударом, але він запевняє, що Алі-Паша (64) також прихильник хана й від нього можна буде всього добитися. Все це покищо балаканина, побачимо, як підуть справи...“ (65).

Вістка ця вразида Григора, але всеж він не тратить енергії.

„Я вельми зворушений цією новиною. Але що зробити! Господь Бог має свої міркування, треба їм підчинятися й не тратити надії. Господь Бог, якого рука висить надімною у ласці своїй, віддалить на репті бич, яким Він захотів випробувати мою терпеливість, подасть Вам поради, яким чином знайти засоби для того, щоб поправити нашу долю“ (66).

Така була відповідь Григора на лист Де Лярія.

За кілька день нудьгуючи в Смирні, Григор пише до батька 31. травня:

„Не бачу можливости дістатися до Царгороду

таємним способом. Коли я поїду караваною, всі жиди, греки, вірмени дізнаються про це, а від них і інші нації. Як поїду з яничаром, буде теж саме. Я вже писав до п. Віленева, що важко тут скрити мої сліди, а як тільки довідаються тут, напишуть негайно до Царгороду. Завтра день св. Тройці. Може св. Дух дасть мені натхнення знайти якийсь спосіб для полагоди нашої справи й закінчення її на задоволення Вашої Ексцеленції...“ (67).

Віленев, до якого Григор також писав листи подібного змісту, заспокоював молодого Орлика, прохаючи його ще трохи зачекати й додавав завжди, що „Пані Віленев вітає Вас і буде рада Вас побачити“ (68).

Дійсно, врешті за порозумінням із французьким конзулом у Смирні Пелераном вирішили, що Григор поїде суходолом до Царгороду. Він мав дістатися потайки до грецького міста Мантанях, де на нього мав ждати корабель від Віленева. Напередодні відїзду, щоб ошукати ворогів, Григор розпустив чутки, що їде до Персії. Приятелі, яких Григор придбав у Смирні, плакали, почувши про намір Григора вибратися в таку небезпечну країну. Ці сльози були запорукою, що вони повірили в його подорож до Персії.

Григор виїхав з караваною до Бруси. Слідами каравани рушила банда розбишак, готова у відповідний мент напасти на неї. Переодягнений ватажок банди впрохався до каравани під виглядом дровіша мандруючого до Царгороду. Не підозріваючи нічого голова каравани ласкаво прийняв до себе розбишаку. На щастя для мандрівників, на півдорозі здибалася каравану, що пізнала справжню постань дровіша і попередила голову Орликівської

каравани. Бандита схопили й на першій зупинці повісили, а банду його знищили.

У Мантанях Григор найшов корабель з татарином, гонцем Віленева, і 1-го липня Григор вже жив у „Palais de France“, у Царгороді; тим разом під прибраним іменем Ля Мот.

У турецькій столиці Григор дізнався про умовини, серед яких скинули Османа-Пашу й в першому-же листі до Шовелена гірко коментує цю подію.

„Ніколи ніодин турок не думав так добре, як він, про справжні інтереси імперії. Скинений везир мав уже досконало вироблений план війни з Московщиною, в якому хан і мій батько гратимуть значну ролю“ (69).

Познайомився також Григор з Главані, який з першого погляду не подобався йому.

„Це інтригант і людина на все здібна — писав Григор до Версалю — крім цього амбасадор довіря йому“.

Пізніше ця оцінка французького конзуля в Криму цілком виправдалася (69).

Від ханського господаря Григор зібрав відомості про стан Запорожців і негайно переслав їх батькові: „Запорожців — до 40.000; вони добре озброєні, крім цього сила їх вештається по Молдавщині, Волощині, та Басарабщині. Кошового одного зовуть Іван Понажатий, другого Василь; вони міняються по черзі. Хан вельми любить цих людей, сприяє їм у всьому, без огляду на шкоду, яку козаки своїм стародавнім звичаєм роблять полякам (69).

* * *

12-го липня 1732 року, пізно вночі турецька фелюга залишила Царгород, маючи тільки двох яничарів, трьох моряків і лікаря „Франка“, що їхав „для цікавості“ на Крим. Цілу дорогу лікар сидів мовчки, закутавшись у плащ. На дванадцятий день подорожі вранці фелюга причалила до Кафи в Криму.

„Я здрігнувся — писав Григор (а він був тим лікарем „Франком“) до батька, — побачивши передімною, як на долоні цю Кафу, бо згадав, скільки тут пропало нашого народу — за різних часів і ще недавно, коли татари Вас зрадили підчас походу на Україну“ (70).

То була дійсно „Проклята Кафа“ козацьких дум, де „цілі отари бідодашніх невольників відганяють з базару просто на кораблі. Не місто а огидна й зажерлива прірва, що пе нашу кров“.

Таке писав майже двісті років перед Григором Михайло Литвин про цю Кафу, куди 25-го липня 1732 року дістався хрещеник Мазепи (71).

І такою була ще Кафа ціле XVI. ст., але тепер син і відпоручник наступника Мазепи приїздив до Кафи, як намірений союзник хана, до якого віднині Москва через Україну простягала вже свої пажерливі руки...

Того самого дня Григор помчав до кримської столиці, куди прибув другого дня і зупинився в будинку французьких єзуїтів-місіонарів. Цікавий зроду, він оглянув у товаристві французів у перший день свого побуту Бахчи-Сарай, мало тоді відомий в Європі.

Григор не залишив — бодай досі не знайдено — своїх вражінь про столицю ханської держави,

але історія зберігла майже з того же часу точні описи Бахчи-Сараю, якими тут і покористуємося (72).

Бахчи-Сарай лежав у глибокій та вузькій долині, оточений скелями й горами. Горішня частина міста ділилася на дві половини. У східній жили християни та чужинці. Тут зупинився Григор. Західня частина, а також і долішня була заселена татарами. Ханська палата була в першій половині. До цієї палати прибув 22-го серпня 1732 року в оточенні ханських достойників, на святочну авдівенцію Григор Орлик. Ні хан, ні він певно не гадали, що за чотири роки цю палату зруйнують москалі дотла...

До двору палати вів камінний міст, перекинутий через невеличкий струмок, що оперезував палату (73).

Коли Григор і його дружина вступили у двір через головні ворота, вони мали праворуч так звану стару палату, де мешкав Каплан-Гірей.

Перейшовши присінок, Григор опинився у великій салі з білим, мармуровим басейном у середині. З цієї салі широкі сходи вели на другий поверх, просто у велику салю з мармуровою підлогою. Стеля цієї салі була розмальована блакитно-золотими барвами з мозаїчними окрасами. Ця саля ділилась на дві половини: права була чимсь у роді алькови і була на одну ступінь вище лівої половини. У всю довжину салі на чотири ступні вище підлоги, йшла отверта галерія. Це тут ханські вельможі справляли байрам.

Григор Орлик знайшов хана напів у ліжку, а цей прохав вибачення, що мусить його прийняти

в такому стані: хорів уже кілька місяців. На це гетьманич зробив належний комплімент і передав королівську грамоту (74).

„Як здоровля — питав хан — нашого вельми дорогого друга гетьмана Ясновельможного п. Орлика?“

Григор відповів (розмова велася татарською мовою, яку Григор знав), що сподівається незабаром почути найкращі новини про батька і негайно ввійшов *in medias res*. Вдарив на те, що „Козацька Нація“ відкидає назавжди панування московське та польське і що вона воліє мати союзний договір з Кримською державою. Ця остання має також повний інтерес у цьому союзі, бо московська могутність росте надзвичайно буйно.

Далі Григор жалувався на невдячність Порти супроти гетьмана Орлика, бо „Порта охоплена якимсь панічним жахом перед Москвою і одного дня вона буде гірко жаліти, коли її остаточно опутають московські хитрощі“.

На це Каплан-Гірей відповів:

„Не з сьогоднішнього дня я знаю користь союзу з Козацькою Нацією і маю надію, що Запорожці задоволені з того часу, як я на престолі, бо добре знаю, що в сучасній мент навіть самі Запорожці можуть наробити Москві чимало клопоту. Я багато разів писав до Порти вказуючи на необхідність наблизити п. гетьмана Орлика до війська, але сучасні османи не є вже ті, що були колись: вони дивляться тільки на сучасність, не думаючи про будучність. Московські соболі та німецькі секіни панують тепер у Порті понад усіма її сутніми інте-

ресами. Коли я був у Царгороді, я вже все полагаю для п. гетьмана, але після мого від'їзду драгоман Порти, запроданець московський, пошкодив всім цим заходам“.

Вкінці Каплан-Гірей обіцяв знову написати до Порти і дати Григорові листа до великого везиря.

Після того, як Григора гостили, за татарськими звичаями, кавою і шербетом, він відїхав зі своїм почотом на коні, якого подарував йому хан, до своєї оселі.

Тогоже дня Григор мав двохгодинну конференцію з ханським везирем, якому між іншим красномовно доводив, що за річний прибуток французького короля можна купити не тільки цілий саксонський електорат, але багато ще інших держав.

„Я — пише Григор до батька — знайшов у цього міністра багато досвіду; він має тут справжню владу і досі він протегував Січ. Він був Везирем хана Девлет-Гірея за часів Вашого побуту в Бендерах і навів мені багато фактів, з тодішніх його зносин з Вами. Він видається мені Вашим другом“.

29-го серпня Григор мав другу й останню аудієнцію в Каплан-Гірея. Вона відбулася зі звичайною урочистістю. Хан передав Григорові листи до Людовика XV-го, Станіслава Лещинського, гетьмана Орлика і Великого Везиря. Каплан-Гірей висловлював французькому королеві подяку за лист, хвалив Григора й обіцяв навіть сам без Порти, атакувати Москву. Великому Везиреві султана хан у сильних виразах намалював евентуальну користь, яку можна мати з гетьмана Орлика для спільної справи й радив негайно пропустити його до кордонів України.

Пилипові Орликові Каплан-Гірей писав:

„До одного з найславніших поміж Великими Постатями Нації Месії, до найдобрішого з панів Християнського Народу, до п. гетьмана Запорозького Війська Орлика, нашого вельмищирого й шановного друга, якого кінець життя нехай виповниться щастям.

„Розпитуючи про стан Вашого здоровля, ми повідомляємо Вас, що вже від деякого часу перебуває біля нас Ваш син. Після конференції з ним про всі Ваші справи, ми вирішили написати до Великого Везиря й до його Кіяї. Ці листи ми заадресували до високошановного амбасадора французького короля, а щоби Вас повідомити про це, ми пишемо Вам цей дружний лист. Ви дізнаєтесь від Вашого сина, про що ми тут розмовляли. Ви можете на майбутнє писати нам про Ваші справи й можете числити, що все зробимо залежне від нас, для Вашої справи.

Хан Каплан-Гірей“ (75).

Хан радив Григорові, щоби батько його не їхав до Яс, бо молдаванський господар це „московський запроданець“.

Того-ж таки вечора Григор був у довгих відвідинах у ханського везиря Алі-паші, що прийняв гетьманича — на знак особливої пошани — в свому гаремі. На прохання везиря Григор розповів йому докладно історію гетьмана Орлика від Полтави до 1732 року. Далі гетьманич прохав його охороняти військо проти зазіхань ворогів, що віддавна намагаються здискредитувати Військо в очах Хана й Порти. На це везир відповів, що ці москалі і по-

ляки роблять усі зусилля, щоби переконати кримську державу про потребу знищити Запорожців, але ця держава ніколи того не зробить, бо Запорожці склали з Кримом вільний союз і право азилу святе для мусулман.

Другого дня Григор вислав докладне справоздання про свої пертрактації до кардинала Флері й написав також до Де Монті у Варшаву. Він не хотів покинути Бахчи-Сарай, не доставши вісток, що діється у польській столиці. Маючи тепер вільний час, Григор ознайомився докладно з околицями Бахчи-Сараю, поздіймав пляни, поробив мапи, що й сьогодні переховуються між його паперами. Щодня можна було його бачити на коні поза столицею, або в книгозбірні французьких єзуїтів, яку вневдовзі росіяни знищили. Татари з пошаною дивилися на „вченого — лікаря“, бо крім найближчих достойників хана ніхто не знав правдивого імени Григора.

У половині жовтня прибув гонець від Де Монті. Французький амбасадор у Варшаві був захоплений успіхами свого „протеже“, розповів про ситуацію в Польщі, де чекали з дня на день смерти Августа і повідомив гетьманича, що він увійшов у зносини з гетьманшою Орликовою в Станиславові, яку піддержує матеріяльно (76).

Першого листопада Григор покинув ханську столицю, маючи зі собою татарську кінну варту. Він їхав суходолом до Царгороду; тоді це була одна з небезпечніших подорожей. Цей шлях вибрав хрещеник Мазепи свідомо, бо хотів, хоч інкогніто, побачити кримську Січ, місце, де 32 роки тому поселилися Запорожці.

Проїхавши „очаківські й інші місцевості такі

фатальні для нашої нації“ (77) Григор разом зі своєю вартою прибув до Січі. Не без зворушення побачив він кошового Іванця, якому ханський Чугудар в імені хана представив Григора, як чужинця, що хоче ознайомитися зі славетним козацьким Військом. Кошовий не підозрівалучи, кого має перед собою, повів гетьманича по курінях. Розмову вели через татарського перекладача, бо „чужинець“, ясно, не знав української мови.

Григор не міг утриматись, щоби не звести розмови на батька, а саме: „Я чув на заході, що Військо Козацьке мало вожда Орлика“.

На це похиливши голову, кошовий відповів: „Ми й досі вважаємо його своїм вождем, і досі щодня в наших церквах моляться за нього, але не знаємо де він, і чи живе він ще. Може Ви нам щось скажете про нього?“

„І ледви я почув це — пише Григор до батька — як мені защеміло в грудях, а в очах потемніло. Хвилина буда страшенна. Я був близький зрадити себе, але зібравши всю силу духа прошепотів: „Ні, нічого не знаю“.

Кошовий Іванець задумався і потім: „Не вірю я всеж, щоб гетьман Орлик помер, бо всі ці чутки йдуть від московських агентів!“ (78).

І наймолодший з мазепинців поїхав далі, на еміграцію, повний суму. На Бесарабщині чекала його велика небезпека: російський двір через своїх агентів дізнався, що якийсь „француз“ був у Бахчи-Сараї і підкупив татар-бандитів, щоби перейти живим чи мертвим Григора.

V.

ТАЄМНІ МАНДРІВКИ.

(1733—1734).

Вибір польського короля. — На Кримі та в Туреччині. — Маніфест гетьмана Орлика. — Два масони. — Дипломатичні заходи.

Велика подія, на яку з такою нетерплячкою чекали у всіх європейських канцеляріях, нарешті сталася. Першого лютого 1733-го року помер польський король і саксонський електор Август II, колишній невдатний противник Карла XII-го. Боротьба за польську спадщину почалася. Прийшов рішучий рік в українській справі, на яку так довго ждав солунський емігрант...

Шестого березня Григор помчав у Варшаву з таємними королівськими інструкціями, та акредитивою для французького посла на мільон фльоренів. Без акредитиви ніякої елекції не можна було тоді провести на берегах Висли (80).

Монті повідомив Григора, що ціла Польща стоїть за Лещинським й вислав його до Царгороду: інтервенція Порти була необхідна. 19-го березня Орлик поїхав через Камянець, Хотин, Букарешт і Софію. Того-же дня Федір Миревич, вірний мазепинець, що переховувався у Польщі від царських шпигунів, помчав тимже шляхом до Солуня.

3-го квітня у Великого Везира відбулася конференція, в якій брали участь: сам Везир, Віленев, Григор і нарешті гетьман Орлик, що приїхав інкогніто. Вирішено, що Порта зробить декларацію для Петербурга й Відня, що вона не допустить до інтервенції цариці та цісаря в польських справах,

бо це буде порушенням Прутського договору. Одночасно турецький амбасадор Саїд-Ефенді мав переконати Стокгольм відновити боротьбу з Росією. Коаліція Карла XII-го відновлялася.

Як тільки конференція у Везири скінчилася, Григор написав до кардинала Флері, якого довіря до Григора все зростало — ось що:

„Я настоюю, що треба енергійно працювати для визволення мого батька, бо маю точні відомості, що москалі з одного боку залицяються до Запорозжців, а з другого боку нищать решту вольностей на Україні. Ваша Еміненція, добре знаючи московську перфідію, не здивується такій подвійній грі“. (81).

Третього травня Григор поїхав до Варшави, везучи для Монті рішення Порти. До Солуня їхав з ним батько.

Французький амбасадор береться енергійно до праці, фльорени Людовика XV-го роблять також своє діло, й конвокаційний сойм постановив відкинути всі чужинецькі кандидатури на польський престол. Таким чином кандидат Відня й Петербурга — син короля Августа був виєлімінований. Станіслав Лещинський мав перший успіх.

Невтомний Григор повіз цю першорядну вістку до французького двора, а разом з цим віз іще проект, що його він виробив з Монті — привезти через ворожу Німеччину Станіслава до Варшави й тимсамим завдати ворогам рішучий удар.

9-го червня Лядовик XV-ий працюючи разом з кардиналом Флері прийняв Григора, що розповів йому докладно про свої подорожі в Туреччині й Кримі. Король розпитував гетьманича про Україну, де саме він вивчив татарську мову, про Мазепу та про його службу у Карла XII-го.

„Його Величність був такий добрий, що засвідчив мені своє задоволення“. Тогож дня Григор дістав патент на старшину королівської гвардії (82).

Уряд почав студіювати проєкт подорожі Лепцинського. Монті в цій справі числив виключно на Григора, як видно з його депеші з дня 23-го червня.

„Сам Господь Бог післав нам п. Орлика. Як тільки я вперше його побачив, я зрозумів вартість цієї людини. Мало найти певних людей, треба щоб ці люди мали й інші прикмети. П. Орлик давно вже відомий королеві Станіславові й таким чином цей володар не матиме своїм співмандрівником цілком невідому особу. П. Орлик відважний старшина, розмавляє різними мовами; польську та німецьку знає так добре, що ніби народився в цих країнах. Вся долішня Німеччина й Польща йому добре відомі“ (83).

Справа була делікатна. Бо з одного боку Петербург і Відень могли просто післати вбийників і таким способом радикально зняти кандидатуру Станіслава, а з другого боку треба було заховати в тайні цю подорож перед Європою, бо королівський уряд, особливо кардинал Флері не хотіли компромітувати себе перед Європою, що переправили таємно до Польщі тестя Людовика XV-го.

23-го серпня кардинал Флері давав дипломатичний обід дипломатичному корпусові й голосно розпитував шведського та данського посла, як стоїть справа з Балтійським морем у цій порі року. Шведський посол барон Гедда, що був втаємничений в експедицію, давав кардиналові заспокоюючі відповіді. Відолашний англійський амбасадор Вальдеграв зрадів, що врешті відкрив таємницю евенчуальної подорожі Станіслава (84).

Англійський дипломат не знав, що напередодні 22-го серпня 1733 року, три таємні мандрівники покинули Францію: король Станіслав, переодягнений за німецького купця з паспортом на імя Бовера, французький шляхтич Андльо й челядник Ернест Брамляк, яким був ніхто інший, як Григор Орлик, справжній шеф експедиції. 26-го серпня мандрівники перебралися через Райн біля села Венгайм, дві милі від Майнца й помчали, незупиняючись, через Німеччину. У Франкфурті над Одрою на мандрівників чекав небіж Монті, й 8-го вересня вїхали вони притьмом через Торунські ворота у Варшаву. Таємним підземельним шляхом Григор привіз Станіслава безпосередньо до бюро французького амбасадора.

Так закінчилась ця незвичайна подорож, про яку Флері так висловився: „Ніколи нащадки не повірять, що король, який находився 400 миль від своєї столиці, з двома тільки співандрівниками переїхав за два тижні ворожі йому країни“.

Ці слова першого французького міністра є найкращим компліментом для хрещеника Мазепи... (85).

Сам Григор сім років пізніше писав до Людовика XV-го про цю експедицію: „Я був страшенно втомлений духом і тілом, ризкуючи своєю свободою й життям“ (86). А лист з 1741 року військового міністра Д'Аржансона до короля підтверджує, що „коли король Станіслав переїхав інкогніто Німеччину, п. Орлик мав від уряду довірочну місію, щоб довести цього володаря і виконав він це досконало, що сам можу засвідчити“ (87).

Станіслав у Варшаві — це була вже перемога.. 12-го вересня 1733 року на полі елекції у Волі при-

мас Потоцький оголосив Станіслава Лещинського королем Польщі й Великим Князем Литви.

Вдруге Одолянівський староста ввійшов на престол Ягайлонів: уперше завдяки Карлові XII., а тепер Людовикові XV-му.

Зрозуміло, що честь принести цю велику новину у Версаль Монті передав Григорові. Тогоже дня він помчав до Франції.

* * *

„20-го цього місяця — писала „Gazette de France“ (81) — біля 11-ї години вночі король дізнався через гонця Маркіза Монті, посла Й. В. у Польщі, що 12-го пополудні Станіслава проголосили одностайно королем“.

Таким чином Григор зробив скажений переїзд Варшава — Париж у 8-ох днях! Але імені гонця Gazette de France не подала.

Зі свого боку один із сучасників адвокат Барбіє, в своїх спогадах теж не подає імені Григора, хоч є вже ближче правди, ніж Gazette de France. Барбіє пише: „Це шведський шляхтич, близький до короля Станіслава, який часто їздив зі Шамбора до Польщі. Всі вважали незвичайним переїзд цього гонця, що за тиждень зробив 500 миль суходолом“ (89).

Це промовчання імені Григора зрозуміле: французький уряд не хотів, щоби дізналися про його пертрактації з Мазепинцями. У Парижі перебував російський амбасадор і назовні франко-російські відносини були коректні. (90).

Але ми маємо тепер у руках непохитні докази, що таємним гонцем був молодий Мазепинець. Згадаємо спершу вище зацитований лист де Монті

з 23-го червня. Далі: в архіві французького міністерства закордонних справ є замітка про „річі, які треба підготувати до подорожі короля Станіслава“, і між цими річами фігурує: „шаблонка для п. Наг“ (91). Нарешті сам Григор писав пізніше до Людовика XV-го: „12-го вересня маркіз де Монті післав мене з важливою новиною про вибір польського короля. Цього-же дня у 6 годині вечора я виїхав, а приїхав до Версалю 20-го в 10^{1/2} годинки вночі. Я мав щастя, передати повне справоздання їх Величностям — королеві та королевій і його Ексселенції, які заявили мені своє повне задоволення“ (92).

Питання це віднині вирішене для історії.

Людовик XV. нагородив Григора діамантом вартости 10.000 еку, а королева подарувала йому свій портрет окрашений самоцвітами.

Тимчасом у Варшаві події ішли іншим напрямом. Московський генерал Лассі ввійшов зі сильною армією до Польщі, московські рублі посипалися на магнатів і нова партія утворилася проти Лещинського. Він змушений був відступити зі своїми прихильниками до Данцігу. Війна за польську спадщину розпочалася. Франція проголосила війну цісареві.

Григор помчав 15-го жовтня до Данцігу з цією новиною, а одночасно Флері спішить з інструкцією до Віленева в справі Запорожців: їх диверзія була тепер потрібніша, як колинебудь. 5-го грудня французький амбасадор у Царгороді повідомив першого французького міністра, що „вживає всіх заходів, щоби Татари атакували Московщину, щоби п. Орлик врешті міг покинути Туреччину й наблизитися до своєї армії. Вповні я згідний з Вашою Еміненцією,

що на випадок свого визволення цей генерал, чи гетьман, як кажуть у країні козаків, буде поважною небезпекою для москалів. А на те, щоби розірвати союз Московщини з німцями, та щоби припинити насильства москалів у Польщі, негайно потрібна диверзія Запорозжців на Україні, де населення ще не забуло повстання гетьмана Мазепи“.

17-го грудня особливим меморіалом Віленев вимагає від Великого Везира „випустити п. Орлика й підтримати диверзію Запорозжців задля визволення України“.

Не без небезпеки для свого життя Григор продерся до Данцігу, навколо якого вже крутилися росіяни. В стародавній салі ратуша відбулася важлива конференція, на якій Григор висунув добрий проєкт. Він порадив атакувати Саксонію, дідичну країну Фридерика Августа, кандидата Москви та Відня.

Це значило повторити те, що вдалося Карлові XII-му проти батька Фридерика Августа й що привело остаточно Станіслава на престол. Лещинський і Монті, що теж переїхав у Данціг, негайно прийняли цей плян.

19-го листопада Григор висмикнувся з Данцігу й поїхав із цим пляном до Франції. Флері й Шовелен погодилися на пропозицію Григора, але маршал Вілляр відкинув її, мовляв, по стратегічним причинам. Він хотів насамперед завдати цісареві удар на Рейні й в його італійських володіннях. І знову Версаль звертає очі на схід (93).

1-го лютого 1734 року Григор сів у Тульоні на корабель прямуючи до Царгороду, а звідси в Бахчисарай. Він віз королівського листа до Каплан-Гірея, що звучав:

„Дізнався я з особливим задоволенням про те, що маєте намір продовжувати помсту Москві за яскраве порушення Прутського трактату щодо недоторканости території Польщі й козаків, тепер страшенне пригнічених жорстокою силою. Цей намір, що цілком відповідає Вам і Вашій нації, на чолі якої знаходитесь, ще більше зміцнив ту велику повагу, з якою ми все ставилися до Вас за Ваші великі прикмети. Пан граф Орлик, який заслужив, щоб ми взяли його спеціально на нашу службу, подасть Вам наші найкращі побажання успіху в такому похвальнім рішенні, яке залишить ваше ім'я між найдальшими нащадками.

Ваш дорогий і найліпший друг Люї.

У нашому замку Марді. Перше січня 1734 року п. Р. X. і нашого панування 21-е“.

Цього року справи пішли швидко. Як тільки Григор приїхав до Царгороду, 2-го березня Вілзнев міг уже писати до Флері:

„Великий Везир сповістив мене, таємно, що він вирішив дозволити п. Орликові покинути Солунь і виїхати в Крим. Я був захоплений таким станом справи, але не виявив свого настрою знаючи підозрілий характер турків. Всеж у кількох словах я дав зрозуміти Великому Везиреві, наскільки п. Орлик на чолі своїх військ буде корисний для наших спільних інтересів.

За цим листом ішло пост-скріптом:

„Саме урядовець Великого Везиря приніс мені вістку, що Порта надіслала Агу до Солуня забрати гетьмана Орлика й спровадити його до Бендер. Вислано також султанській наказ до всіх міст, куди

гетьман має переїжджати, щоби постачити все необхідне п. Орликові. Я поспішаю виправити негайно яничара в Солунь, щоби привітати гетьмана Орлика нарешті з визволенням, над яким довелося так довго працювати. А що п. Орлик потребуватиме на видатки, то я передам через нашого конзуля фонди для нього й для козацьких старшин: те, що він дістав від Порти не вистарчить“ (95).

17-го березня радіючи визволенням батька, Григор виїхав до Бендер, де стояв табор хана. Разом з ним їхав до Солуня Ага, щоби забрати гетьмана“ (96).

Але царський уряд мав добрих конфідентів у турецькій столиці. Він певно довідався, що гетьман Орлик вертає до Запорозжців і зрозумів небезпеку. Треба було за всяку ціну перетягти їх на свій бік. Неплюєв благав покінчити швидко цю справу, бо „ледви чи не до Запорозжців післали Орлика й сина“ (97).

Турецька тяганина дала свої наслідки: дезорієнтована Січ, не маючи доброго контакту зі своїм вождем, повірила московським обіцянкам і в той час, як старий гетьман вертає до свого війська, повний надій, воно вже прийняло царську зверхність. І тут повторилося славне „запізно“! у нашій історії!...

Залишім гетьмана по дорозі до хана й погляньмо, що діялося в Царгороді. Вілєнев настоював, щоби Порта оголосила війну Росії. Великий Везир згоджувався, але вимагав формального союзу з Францією. 5-го квітня Вілєнев дістав пропозицію Порти: „Треба утворити лігу з Франції, Туреччини, Швеції, Польщі з королем Станіславом на чолі й з Козаків. Метою цієї ліги повинно бути: підтри-

мати короля Станіслава на престолі, ослабити Росію, повернути Азов Туркам, Ливонію Шведам; Україна має бути вільною під турецькою опікою на підставі договорів з 1711 і 1712 рр. Франція має одночасно з Туреччиною оголосити війну Росії й не заключати без згоди Порти миру ані з царицею ані з цісарем“ (98).

У Варшаві гарячим оборонцем такої лінії був Шовелен, послі у Польщі — Монті, в Стокгольмі — Сен Северен. Всі прихильники політики Шовелена надсилали відповідні депеші. Шовелен ішов ще далі. Спираючись на цю „східну бар'єру“, він бажав перекроїти й мапу Західньої Європи: вигнати Австрію із Сардинії, посадити нового короля в Еспанії.

Але Шовелен не сам один вів закордонну політику Франції. Справжнім її господарем був Флері, людина миролюбна. Війна видавалася йому грубіанською річю, негідною громадянського діяча, особливо кардинала Римської Церкви. Тому-то Флері занадто лякався конфлікту з Англією й всю свою політику вів у такий спосіб, щоби не дратувати Сен-Джемського кабінету (99). Флері не згоджувався на формальний союз з „невірними“ й Шовелена відсунули. Порта, бачучи це, не квапилася оголошувати війни Росії (100).

1-го квітня 1734 року до ханського генерального штабу приїхав турецький старшина з власноручним листом Великого Везиря. На першій-же авдієнції в Каплан-Гірея цей старшина скинув маску, що він секретар французького посла, а передягнувся в турка, щоби обминути пильність московських агентів. Був це Пейсонель, що починав свою блискучу дипломатичну кар'єру. І від цього

дня до кінця свого життя був він випробованим другом Криму й України.

22-го квітня гетьман Орлик зі своєю дружиною приїхав до Бендер, де дістав авдієнцію в хана, що прийняв його, як „дорогого друга“ (101). Але тут-же гетьман дізнався, що його військо признало царську зверхність. Удар був тяжкий, та наступник Мазепи знав і не такі удари..

* * *

Насамперед треба було повідомити військо про свій приїзд. Орлик мав уже готовий проєкт відозви, коли ще не знав про зміну в становищі Січі. Він виправляє як слід цей проєкт. Вілєнев уважає, що „маніфест п. Орлика добре зложений. Особливо влучно вказано на жорстокости москалів на Україні“ та на „блискучі перемоги французького короля в Італії та цісарських володіннях, бо певно москалі промовчують їх на Україні“.

Ось маніфест Пилипа Орлика:

„Настав час, коли не только житія, але и послѣдней крови капли не жаловати для визволенья тойже отчизны своей от тяжкого и тиранскаго подданства московскаго... И здавна пожаданий пришел час, когда з одной стороны Найяснѣйший Король французскій, найсильнѣйший и найпотужнѣйший в цѣлом христіанствѣ, непобѣдимый Монарха, соединившись съ Королевским Величеством Гишпанским, дядьком своим, и з королевским Величеством Сардинским, братом своим, против Цесаря Его Милости Христіанскаго и против Москвы праведную и слушную высказали им войну и знатные уже, помощю Божією, не тилько над войском це-

сарским в Італіі звѣтяжеество одержал, але й цѣ-
 лое там королевство Ломбардѣйское и два великія
 княженія Медіоланское и Мантуанское за малий
 барзо час, бо тилько в трех мѣсацев от Цесарскаго
 Величества одобрал. А оприч тих сил и войск со-
 юзных французских, гишпанских и сардинских,
 котрых 150.000 в Італіі теперъ знайдується, осо-
 бливо двѣстѣ еще тысячей самого войска француз-
 скаго, одобравши два княженія от князя Лотаринг-
 скаго, заты Цесарского, и добывши кѣлько фортец
 Цесарских над рѣкою Реном, переправилися уже
 через тую рѣку и идут тепер до панства Цесарска-
 го и до Вѣдни, котрым так великим в Італіі си-
 лам французским же Цесарское Величество мало-
 людным своим войском не выдолаетъ постояти,
 звлаща когда и от Турков треба стерегтися и в под-
 готовности бити и же не тилько союзной собѣ Мо-
 сквѣ жадной помощи давати, але и себе самого обо-
 ронити не може...”

І в такой слупний час — гірко питає гетьман —
 Запорожське Військо дало себе заманити хитроща-
 ми та зрадними обіцянками Московщини, які вона
 взагалі рідко дотримує, а тим більше супроти Вій-
 ська Запорожського і всього нашого народу, тому,
 що з давніх часів вони наші закляті вороги. Ніколи
 я не дивувався би, якби Військо Запорожське пе-
 рейшло на бік москалів, не бачучи їх лукавства,
 алеж ви вже знаєте вартість московських обіцянок.
 Невже ви забули, як Москва опукала військову
 старшину й рубала їй у таборі голови? Самі потім
 пізнаєте й будете жалувати, що нерозумно, не ди-
 влячись на задні колеса, зробили тоді так, як цілий
 український нарід не послухав розпорядження пе-
 біжчика славної памяти гетьмана Мазепи...

„Як скоро з шведами таяж Москва гоину скончила й покой съ ними потвердила, так зараз обѣтницы свои поприсяженые и грамотами царскими отверженные отмѣнила, вольности всі поломала, суд и права свои мучительскіе в Украину впровадила и установила...“

Гетьман запитує Запорожців: „Чи ви збалакались з москалями про наші вольності? Чи Ви встигли добитись того, що Москва не знищить гетьманського уряду, і не поставить своїх військ у наших городах?“

„Признаюсь Вашмосцям добрим молодцям, милой братіи моей, же мушу тепер не тилько перед Портою отоманською, але и перед таким великим монархом Королевским Величеством Французским, Королевским Величеством Польским и Королевским Величеством Шведским стидатися для теперешного Вашего непостоянного поступку, поневаж так Порта отоманская яко и вси тіе монархи будучи от мене многими письмами (гдыж я в Солонику через 12 лѣт руки зложивши даремне не сидѣл) упевненими и добре увѣдомленими о мужествѣ, отвагах и о статечном и непоколебимом Вашмостей добрѣх молодцов Войска Запорожскаго едностайном и поприязненом ку высвободженню отчизни предсявзятія и замыслах, обѣщали нам при помощи Божіей и при помощи Найяснѣйшого Хана цѣлим сердцем нам жичливаго и ласкавого всякими способами и войною и мирными договорами в том допомогати...“

Це забуваєте — твердить гетьман — добрі молодці, про присягу, яку ми спільно склали на Євангелії захищати батьківщину від тяжкого й неможливого тиранства московського. Пожалуйте бать-

ків, братів, родичів і весь нарід, який стогне від грабунків, катування й тиранства московського; будуть вони прохати Господа Бога помсти для Вас, за те, що збільшите їх неволю, як перейдете до Москви. Тільки на нас, окрім Господа Бога вони мають надію — про що мені передавали київські та з інших монастирів черці, що йшли через Солунь на Атон. Все це пишу вам від щирости до вас, від любови до батьківщини...

Підписано: „Приятель Ваш і брат Пилип Орлик, гетьман Війська Запорозького“ (102).

Цей красномовний маніфест, один з найцікавіших документів нашого визвольного руху, не дав тих наслідків, яких чекав гетьман. Коли Віленев дізнався про злуку Січі з Москвою, він пише стурбований гетьманові:

„Гасан-Ага привіз мені Вашого листа з поганими вістками в справі Запорозьців, що вельми мене огірчило. Дійсно це вельми сумна подія, але Ви краще, ніж хто інший, знаєте, що я все зробив, щоби не допустити до цих подій. Я ніколи не переставав уживати заходів перед Портою про Ваше визволення, і Ви добре знаєте цей двір, щоби зрозуміти, чому я так пізно осягнув це визволення... Козаки прийняли своє рішення саме тепер, коли, здається, приявність їх гетьмана повинна була би їх захопити, а Порта готова на все, щоби зберігти союз з Козацькою Нацією. Всеж мені відома Ваша енергія й патріотизм і тому сподіваюсь, що можна буде змінити пляни козаків. Чи не вважаєте Ви можливим пообіцяти від імені Порти та від моєї особи козакам більші користи, ніж вони дістали від москалів? Добре було б їм знову нагадати всі жорстокости, яких вони зазнали від москалів — цієї

хитрої та поганой нації (103), яка не заспокоїться, доки не знищить всіх козаків. Я гадаю, що Ваш лист до козаків мусить вплинути на них: бо він зложений красномовно й переконуючо. Не треба нічого жалувати, щоби позбавити наших ворогів цієї підмоги. Прошу Вас і далі працювати з енергією та зрозумінням, яке добре мені відоме“ (104).

Частина Запорожців усеж під впливом акції гетьмана повернула, й Віленев міг сповістити 20-го травня Версаль, що „гетьман Орлик має добру надію привести під свою владу Запорожців“ (105).

А перед Григором, що досить різко обвинувачував у всьому, що скоїлось, Віленева, цей останній виправдувався: „Жалкувати за минулим недоцільно, особливо, коли нема чим докоряти собі; одно треба радити: взяти всіх заходів і найти найкращий вихід з витвореного становища“ (106).

Разом з Гасаном-Агою прибув до Віленева старий, непохитний Мазепинець Федір Нахимовський, як генеральний писар Орлика. Він відвідав французького амбасадора, що писав про цю візиту до уряду: „Секретар п. Орлика привіз мені листа до Великого Везиря. Кілька днів пізніше у відповідь на цього листа Великий Везир прислав мені свого драгомана з рішенням, що Порта готова допомогти гетьманові Орликові. Але — казав він — тому, що інтереси Франції в цій справі спільні з Портою, треба, щоби ми також причинилися до видатків п. Орлика. Я згодився. Порта вислала гонця з 12.000 піястрами для п. Орлика, а я передав його секретареві 8.000 піястрів“ (107).

На це Людовик XV-ий відповів: „Прошу Вас негайно надіслати гонця до п. Орлика й передати йому, нехай не забуває, що необхідно зробити все,

щоби мати на нашім боці старшин Запорозької Армії“ (108).

Дійсно з допомогою Франції та Туреччини вдалось Орликові зібрати біля себе якусь кількість Запорозжців (108).

Григор цим разом рішився на небезпечний крок: він продерся на Гетьманщину. На превеликий жаль документи про цю цікаву подорож дуже скупі. З того, що ми маємо, видно, що 18-го серпня 1734 року Григор через Хотин, Кам'янець переодягнений за татарського крамара дістався на Лівобережжя, був на Полтавщині, а навіть у Ніжині „бачив козацьких старшин, з якими обміркував ситуацію. Вони запевняли, що пам'ять його батька досі шанують і що ціла Україна повстане проти москалів, як тільки він опиниться біля кордонів України“.

Подробиці конференцій хрещеника Мазепи з українською старшиною, напевно назавжди залишаться таємницею для історії. Проте ми можемо подати тут інший не менше цікавий епізод з цієї небезпечної місії: Московський уряд мабуть мав якісь дані про перебування Григора (109) і наказав начальному командантові війська на Україні генералові Кейтові, шотландцеві з походження на московській службі: „захопити Орлика живим або мертвим“. Але генерал Кейт, „як мені потім сам розповідав у Франції, зі симпатії для визвольних змагань України та знаючи вартість свободи, хоч мав відомості про мій побут на Україні, не тільки не захопив мене, але дав змогу спокійно залишити Україну, бо знав, що я працюю для батьківщини“.

Таке писав Григор у своєму справозданні для Людовика XV-го. Генерал Джеймс Кейт був дійсно

гуманною людиною; він дістався на російську службу випадково, бо сам якобинець, прихильник Стюартів, був політичним емігрантом і на Україні залишив пам'ять „розумного, доброго вождя“ (110).

Але Григор Орлик зі зрозумілих причин не подав в офіційному справозданні ще одної може головної причини поведінки Кейта: Кейт був видатний франк-масон, а Григор, як більшість тодішньої французької аристократії, був теж масоном. Для історії масонства на Україні цей факт треба записати з притиском (111).

„Бачучи, що деякі султанські достойники підкуплені москалями — пише Григор — надалі шкодять нашій акції, я вирішив поїхати до Царгороду, щоби допомогти п. Віленевові в його пертрактаціях“ (112).

Про це Григор довідався через лист московського генерала Вайсбаха до хана. Вайсбах жалівся, що хан підтримує „безчесного Орлика“, в чому його запевнили турецькі достойники. Каплан-Гірей прохав самого Григора написати в його імені відповідь, що цей і зробив. Зміст листа був такий, що на думку хана, Росія порушує Прутський трактат, інтригуючи між Запорожцями (113).

23-го вересня Григор виїхав у Царгород, маючи власноручного ханського листа до Людовика XV-го, в якому Каплан-Гірей висловлював своє задоволення „вдруге бачити вельми достойного графа Орлика, до якого почуватиму завжди приязнь“ (114).

У турецькій столиці Григор мав чимало конференцій з Віленевом, Боневаль-Пашою, Великим Везирем, а 18-го листопаду виїхав до Франції. У Марселі він занедужав і з лікарні надіслав, 18-го

грудня, довший меморіал до Флері. Цей меморіал варт зачитувати докладно.

„Хан дав численні докази своєї прихильности до справ Його Величности... Щодо Великого Везиря, то його характер надто складний, щоби дати Вашій Еміненції якийсь повний образ. Хоч він і вибрав мене свідком своєї щирости щодо Вашої особи, я всеж мушу ствердити, що головна риса його політики це щадити одночасно всі держави й вічно відкладати виконання своїх обітниць, даних п. Віленеву.

„Політика Великого Везиря супроти Московщини подвійна. З одного боку обіцяв він послови зібрати численну армію в Румелії, підготувати для неї пашню, обіцяв також у всьому підтримувати мого батька з його Запорожцями. Він дозволив ханничові вступити на московську територію з 20.000 війська, але з другого боку дав погрозливий наказ хотинському папі не піддержувати хана й взагалі нічого не робити проти москалів. Автім це перешкоджає ханові в його головнім завданні вигнати росіян з України.

.....Приявність хана нині необхідна на Бесарабщині, проте Порта наказала йому вертатися на Крим і то під фальшивою причиною, що польський король Станіслав вимагатиме татарської допомоги, яку буцімто легше дати з Криму. А хан хотів спочатку наступати всіма силами на москалів, на Лівобережну Україну, щоби її звільнити.

„Я переконав п. амбасадора, як це важливо вплинути на Порту, щоби хан залишився зі своїм військом на Бесарабщині: це буде доказом для козаків на Україні, що хан підготовляв кампанію для визволення України. Навпаки коли він залишиться

на Кримі, тоді всі надії на татарську допомогу зайві...

„Батько в страшному горі, що Запорожці відмовили слухати його. Ця подія не дає йому змоги використати дуже зручну конюнктуру не тільки для того, щоби дати доказ привязаности до Його Кор. Величности, але щоби помститися також за свою, справедливу справу.

„Я дозволяю собі переслати мою скромну думку про графа Боневалю, який нині входить в склад Дивана. П. Віленев розповів мені, що Великий Везир мав нараду з п. Боневалем про можливости атакувати москалів через Україну та що граф Боневаль був проти цього, покликуючись на пустелю, що тягнеться між Україною й Туреччиною. Йому, здається, по мапі, що ця пустеля цілком непролазна. Мені було ясно, що такою думкою п. Боневаль ще більше зміцнив у Великого Везира ідею могутности москалів. Через те за згодою п. Віленева я пішов до графа Боневалю, щоби переконати його в хибности такої думки. Я представився графові Боневалеві, який усе знає і має велику потребу виявити всюди свої здібности. Він прийняв мене дуже чемно, розгорнув передімною всі подробиці своїх поглядів в європейських справах та становище Порту. З перших його слів я зрозумів, що він намовляє Порту до обережности. Це він піддав думку Порті вимагати від Й. Хр. Величности деклярації про формальний союз, як *conditio sine qua non* виступу проти Росії. Я гадаю, що п. Боневаль дає такі поради Порті для власної безпеки та щоби охоронити свою особу від закидів і нещасної долі, що яде бідолашних ренеґатів у Туреччині, коли їх поради не доведуть до успіху. Мо-

жливо й те, що він дає такі поради, щоби подобатися кволому й нерішучому першому міністрові Порти.

„Зі своєю питомою жвавистю п. Боневаль розвинув мені плян, що подав Порті, щоби напасти на цесаря перше з піль Угорщини. Тоді москалі звязані з цесарем союзним договором будуть приневолені допомогти цесареві... Це й буде okazією для поляків і козаків приєднатися до турків. Граф Боневаль взагалі тієї думки, що цесар небезпечніший для Туреччини, ніж Росія. При цьому він навів цілу низку доказів про цесарську могутність, яку Франція без султана ледви чи переможе.

„На це все, обережно, щоби не образити його самолюбства, я почав доказувати надмірну могутність москалів, оточених надто кволими країнами. При цьому — пікреслив я — не треба дивитися на Росію, як на Росію часів царя Петра. Цією державою кермують нині міністри чужинці; шляхетські московські родини не тільки виключені з уряду, але навіть пригнічені. Певно, що ці всі вельможі тільки мріють про слухний мент, щоби прогнати чужоземних міністрів і повернути свої давні привілеї. Нема сумніву, що турецький напад причиниться до заколоту в Московщині, який ослабить назавжди цю державу. Взагалі — казав я — москалі небезпечніші для Порти як цесар. Московщина ближче до Порти й має виходи до Чорного й Каспійського Моря, що врізується в турецькі володіння. Деспотичний уряд держави дає змогу царіці використати всі засоби країни.

„Я доказував п. Боневалеві, що Порта повинна налягти на Україну й Польщу, яка з радістю перепустить турків на Правобережжя, нині окуповане

московськими військами й таким чином турецька армія не матиме потреби переходити через пустелю, чого так боїться генерал Боневальд. На мою думку перш за все треба вигнати москалів з правого берега Дніпра й зайняти тамошні фортеці. Тоді вже мій батько на чолі козаків і хан увійдуть на лівий беріг України, де покличуть населення цієї країни скинути ярмо московського знущання зі зброєю в руках, а рівночасно Ногайські й Дагестанські татари, комуки і калмики, що недавно піддалися ханові, піchnуть наступати на Московщину, плюндруючи її землі. Тоді московський уряд, бачучи до того ще подьську і шведську ворожнечу, відкличе свої війська з Польщі та відмовить цісареві в допомозі. Незначні сили Порти разом з революційними уграми зможуть захопити цілу Угорщину.

„Навпаки, якщо султан вживе всіх своїх сил проти цісаря, петербурський Двір, не лякаючись нічого, залишить невеличкий корпус на кордонах України, щоби випередити татарський наскок, а головними силами не тільки піддержить цісаря в Угорщині, але ще вдарить на султанські володіння, як за часів царя Петра. Порта змушена буде тоді вже захищатися та її престиж серед козаків щодо визволення зпід московського ярма дуже підупаде. Козаки на Україні, мріючи лише про зручну нагоду для знищення московського панування, в розпучі, що нема цієї нагоди прихиляться більше, як раніше до тиранського ярма.

„Здається, що мої докази переконали п. Боневалья, бо він сказав, що залишився досі відданим французьким інтересам і що мої аргументи заслуговують на увагу. Він буде готовий підтримувати їх у Дивані, але для цього знову таки необхідно,

щоби Й. В. таки оголосив декларацію про союз з Портою. Без цього генерал Боневаль нічого не може робити, щоби не скомпромітувати ані свого становища, ані пляну, який я розвинув...

„Вертаючись до справи мого батька, я повинен покійно засвідчити Вашій Ексцеленції, що хоч не лицює бути суддею в справі, де я сам зацікавлений, однак покладаючись на Вашу ласку, беру на себе сміливість нагадати все те, що писав я у попередніх меморіялах. Я саме сподіваюся, що Ви справедливо признаєте, як я передбачив цю сумну подію, до чого доведе відсунення мого батька від свого війська. Ми не можемо собі нічого закинути — ні мій батько ні я. Ми нічого не оминули, щоби прихилити для себе амбасадора взяти всю свою владу у Порту згідно з наказом Вашої Еміненції, щоби визволити батька й наблизити його до війська. Я не хочу поглиблювати цього питання, але мушу заявити, що надмірна прислужливість п. Віленева була причиною нещастя, в якому перебуває батько, мій добродій й провідник нашої нації.

„Якби там і було, він завзято працює, щоби вирвати з рук наших ворогів користи придбані нами завдяки Запорожцям; більша частина Запорожців має вже намір вернутися під владу свого бывшего вождя. Я сподіваюсь, що він усуне це, якщо тільки Порта менше залицятися до москалів і щиро піддержуватиме батька.

„З цього меморіялу В. Е. з природним собі генієм зрозуміє, наскільки в інтересах короля Франції є якомога швидше поправити становище на Україні, піддержати хана в його прихильних бажаннях, в яких я його залишив і спонукати

Отоманську Порту до остаточного рішення. Зважують попередити Вашу Еміненцію, що буде вельми корисно й зручно в інтересах короля доручити одній особі повну владу на кермування переговорами щодо України та Криму, визначуючи цій особі постійний побут у Царгороді“.

VI.

ПРОТИ МОСКОВСЬКОЇ НЕБЕЗПЕКИ.

(1735—1740).

Січ на Рейні. — Зустріч Орлика з мамою. — Сварка з Лещинським. — Турецько-російська війна. — Заповіт Петра Великого. — Вбивство майора Сінклера.

У Версалі ждала Григора неприємна вістка: мир з цісарем мав бути незабаром підписаний, а Туреччина все ще вагалася, чи проголосити війну. Тоді-то у Григора виринає проєкт не більше не менше, а перенести Січ на Рейн під французьку опіку.

Ще з часів 1730 року Григор приятелював з маршалем Бель-Ілем, унуком бідолашного Фуке, з якого він зробив друга України і який тільки й мріяв про знищення цілої російської імперії. Бель-Іль, Бретейль і майбутній військовий міністр Д'Аржансон були прихильниками цього проєкту.

25-го березня 1735 року Григор подав на імя короля меморіал такого змісту:

„...Франція потребує легко озброєного війська, яке вона могла би виставити як противагу цісарським гусарам, яких кількість щодня збільшується... Я син теперішнього вождя козаків недавно

приїхав з України, де знаходиться мій батько. Ця козацька нація чудова противага гусарам і буде непокоїти німців так само, як їхні гусари не дають спокою нам”.

Розповівши історію Січі, Григор продовжує:

„Вони не малиб нічого проти того, щоб організувати свою Січ зі своїми звичаями й законами в іншій країні. Особливо вони бажали би служити французькому королеві, якого мужність і неприхильність до їх споконвічного ворога москалів їм відома. Вони можуть легко переправитися з Царгороду морем. А батько мій має змогу організувати належну скількість такого війська. Москалі так пригнічують населення на Україні, що воно з радістю перенесеться до країни, де шануватимуть його давні вольности. До Царгороду можуть козаки дістатися за 4-5 днів на чайках, якими вони завжди користуються. Порта не робитиме ніяких труднощів, і козаки, по мірі того, як кораблі відходитимуть до Франції, поплинуть на них. А мій батько залишиться командуючим вождем війська і незабаром сам приїде до Франції. До того часу я все полагаю, бо треба вистудіювати територію, де можуть осісти козаки. Кордони на Рейні надто великі й через те треба вибрати найзручнішу позицію. Спиняє справу тільки одна недостача нині серед козаків освічених старшин, які знали би військове мистецтво, так як це розуміють в Європі, бо козаки більше звикли воювати за звичаями татар, їхніх сусідів. Необхідно треба вишукати в Польщі старшин-козаків, що свого часу при гетьмані, славетної пам'яті Мазепі перейшли на бік шведського короля Карла XII-го, а нині бідують у Польщі. Поза ними можна набрати також старшин поляків, що досить

легко розуміють козацьку мову, так само, як німці розуміють голяндців і швайцарців. Крім того генерал Штайнфліхт, мій шваґер, може прислати деяку кількість шведських старшин, що побували на Україні за часів Карла XII-го й розуміють добре козацьку мову.

„...Цісар ні вчому не зможе перешкодити, бо козаки — вільна нація й не мають ніякого відношення до володінь цісаря. Шведські старшини мають сісти на кораблі в Кеніґсберзі, Гамбурзі, або Копенгаґені, а одночасно необхідно закупити в Франції, в Русільоні, Оверні, Нормандії — добрих коней для козаків. Вони б'ються пішки й на конях, як драґуни. Їхня зброя це шабля, мушкет й довгий легкий спис: так були озброєні козаки, що йшли зі шведським королем“.

Уряд прийняв цей проєкт, а Бель-Іль прохав Григора хутше почати підготовчу працю, боячись, щоби „справа не спинилась“. Але перепона прийшла з іншого боку. Порта явно була проти того, щоби Запорозжці, які щойно гуртувалися біля Пилипа Орлика, виїхали до Франції. Вона сама по-трібувала їх. Великий Везир навіть загнувався на гетьмана, що виправдувався: „Франція — союзна Порті держава й через те тут не може бути ніякої шкоди для справи“.

Проект таким чином занедбано. Старий Рейн так і не побачив Запорозжців і не став для Січі тим, чим пізніше Дунай і Кубань.

За той час перемови про мир з цісарем були закінчені й згідно з віденським трактатом, цісар відмовився від Лютаринґії, якої суверенним князем став Станіслав Лещинський, а після його смерті ця країна мала перейти до Франції. Проте Ста-

ніслав мав остаточно відректися усіх прав на польську корону в користь Фридриха Августа Саксонського. Про ці умови треба було повідомити Станіслава, який після захоплення Данцігу (тут вони полонили французького амбасадора Монті), втік серед тяжких обставин до Кенігсбергу, де жив у пруського короля.

Французький уряд доручив цю делікатну місію Григорові, бо „знаючи польську мову і звичаї, п. Орлик зможе переконати конфедератів (прихильників Станіслава), в тому, що Франція не може більше захищати їх справи, але нехай вони не залишають короля Станіслава до ратифікування абдикації, бо в такому разі він не матиме такого довіря в Європі“ (115).

Одержавши значні фонди для роздачі конфедератам, Григор виїхав 30-го листопаду 1735 року, маючи зі собою прелімінарій Віденського акту. Була це складна місія. Конфедерати не ждали „зради“ Франції, сподіваючись на збройну допомогу Людовика XV-го аж до остаточної перемоги Станіслава. З другого боку розподіл фондів, як це завжди буває, викликав серед багатьох невдоволення, бо мовляв, менше одержали як інші. Все це впало на голову Григора: його обвинувачували, що він не досить відданий інтересам Станіслава, що веде особисту політику кардинала Флері, з яким звязався, тощо. Григор дуже вразливий на такі речі давав різку відповідь і залишив 12-го грудня Кенігсберг, майже посварившись з конфедератами. Зате виконав найважливіше, а саме намовив на абдикацію Станіслава. Останній надіслав навіть наздогін Григорові листа, де висловлював йому довіря і прохав вжити заходів при кардиналі, щоби

витагнути його зі скрутного положення, в якому опинився (116).

Біля Данцігу Григор ледви не потрапив у полон з документами першорядної ваги до росіян, що окупували місто, але „вратувався завдяки вірному своєму джурі“ (117). В Версалі ждав на нього патент на рангу французького „*maître de camp*“, себто підполковника (118). Проте 12-го січня 1736 року він знову виїхав, цього разу до Відня, де мав помагати у перемовинах французькому представникові Du Theil'ові. Тут Григор провів три місяці маючи чимало неприємностей з цісарським урядом, що по змові з петербурзьким і дрезденським кабінетом затидали справу ратифікації. До тогож де Тель, людина заздрісна, інтригував проти Григора і не представив його офіційно віденському дипломатичному корпусові, хоч і мав на це окреме доручення кардинала.

„Тут можуть мене уважати за шпига, — скаржився Григор кардиналові — 13 лютого 1736 року (119).

Всеж таки нарешті текст абдикації Станіслава ратифіковано 30-го березня 1736 року. Григор поїз його до Кенігсбергу. Справа Станіслава Лещинського від цієї хвилини не була більше звязана з Україною, що Григор добре розумів, коли писав з Відня батькові: „Справа короля Станіслава вже не може бути для нас корисною. Можна лише покладатися на французького короля“.

У Берліні Григор дізнався, що Станіслава вже нема в Кенігсбергу, та що він перебуває в Ангсбурзі, тодішній „князівській Пруссії“. 9-го квітня Григор помчав туди з Берліна і в дорозі зустрів у Косліні (в Померанії) маркіза де Монті, що вер-

тав з російського полону, куди попав під Данцігом. Бідний амбасадор вертався на пів мертвий, бо росіяни всупереч всім міжнароднім нормам жорстоко з ним поводитися, що викликало тоді обурення цілої Європи. (120). З ним вертав також його секретар Терсієр, теж друг Орлика. Зустріч була зворушаюча. Григор кинувся в обійми свого першого протектора. Вони просиділи цілу ніч обмірковуючи ситуацію. Монті вертався з Росії переконаний, що коли не приборкати московську хизацьку могутність, тоді за сто років вона грозитиме Франції (121). Монті з захопленням вислухав усі пригоди Григора, розпитував про гетьмана й обіцяв як „вірний і шляхетний друг“ на першій-же авдієнції у Людовика XV-го піднести українську справу (122). На жаль, Монті швидко помер наслідком жадливої московської поведінки з ним, не діждавшись навіть королівської авдієнції.

Другого дня Григор виїхав далі й вечором прибув до Бутона, в Бранденбурській Померанії. Тут залишився переночувати і саме зустрів свою маму. Яким чином Анна Орлик дісталася зі Станіслава до Бутон і яким чином вона знала, що Григор має там бути, — про це не маємо ніяких документальних даних. Зрештою ось два листи до Флері про цю несподівану зустріч:

„П. Пеке (123), якому я пояснив причини, що змусили мене зупинитися в цій країні та вислати естафетою денеші п. Дю Теля до короля Станіслава, розповість В. Еміненції ці причини; й я занадто вірю в правдивість і справедливість Вашого серця, щоби сумніватися у Вашій вибачливості для жадливого становища, в якому я опинився, зустрівши мою бідну маму. Гадаю, що Ви признаєте таку

причину за виправдану: чому я не поїхав до короля Станіслава. Я навіть певний, що Ви мене похвалите, бо В. Емінінція знають нещасне становище нашої родини та немилосерну ненависть російського двора до нас. У сучасному стані, якби я залишив маму в чужій країні, без засобів і в небезпеці, я мучився би ціле життя. Мій синівський обов'язок допомогти їй усім, чим тільки можу“ (124).

Чотири дні пізніше 29-го квітня, Григор звідтиж писав:

„На превеликий мій жаль і сум, я рішився порадити моїй бідній мамі поїхати й десь заховатися в глибинну Польщі, доки справи не налагодяться. Сьогодні, на невимовне моє горе, вона поїхала, а я гадав саме сьогодні поїхати до короля Станіслава. Але гнів і сум викликали в мене лихоманку й я захворів в цій дірі, де нема ніякого лікаря. Мені пустили кров; тепер почуваю себе трохи краще і роблю спробу видужати терпеливістю, розсудком та погордою до негідних людей. Я не можу собі нічим докоряти, тимбільше, що зробив стільки для володаря, що виявив себе невдячним. Вибачте, Емінінціє, цей вплив мого серця, але кому, як не Вам, я можу відкрити мої прикроці й справедливий гнів?“ (125).

Читач, певно догадується, що „невдячний володар“ — це Станіслав Лещинський. Станіслав, людина безхарактерна, як тільки Григор залишив Кенігсберг, підпав під вплив свого оточення, що задрило Григорові й ненавиділо його. Коли Григор зустрівши маму в Бутоні, затримався там, і після естафету до Станіслава, цей безмежний усе своє життя еґоїст написав Григорові листа, де гнівається, що він більше дбає за матірню ніж-

ність, як його королівські інтереси. (126). Справді „королівський“ Григор нічого не відповів, а вилив все, що наболіло в його серці, перед кардиналом Флері.

У літі цього-же 1736 року Станіслав зі своїм оточенням прибув до Франції. Григор випередив його. Хрещеник Мазепи не забув Станіславу Ке-нігсберської образи. Пропозицію Станіслава, вже льотарингського князя, щоби служити в його гвардії, він відкинув. Григор віднині хоче мати справу лише з Францією. У кількох меморіялах до Флері Григор висловлюється про це досить категорично:

„Було би для мене негідним поїхати їсти хліб у володаря, якого погляди й думки такі відмінні від моїх. Я волів би зебрати мій хліб, ніж зрадити принципи, в яких мене виховали. Зрештою Вам відома моя відданість до Вас і чи гідно було би мені поїхати на двір, де мене вважають вашим шпигом? Всі ці поляки, мої вороги, закидають мені, що я волю служити французькому королеві, одному з наймогутніших у світі“ (127).

„...Якби я мав власне майно, то я не шукав би інших винагород як Вашу прихильність, щоби служити королеві, та на жаль, я позбавлений змоги користуватись своїм майном, що його захопили москалі!...

„Я не вродився підлабузником і правду ставлю вище за все, а це теж чимало причинилося до ворожнечі поляків до мене. Але я спокійно можу відповідати за всю мою діяльність: нехай лише Ваша Еміненція зволять кинути оком на документи, які подаю, або нехай зволять наказати комусь їх переглянути... Мій батько, вихований у принципах чести й чесноти, dokonав чимало, щоби мати в світі

становище відповідно до своєї ранги, але тепер він залежить від ласки отоманської Порти та непевних подій цієї держави. Моя бідоласна мати живе моєю допомогою... Я не бажаю ані дарунків ані нагород, як інші вимагали би, хоч і не зробили сотої частини того, що я зробив, бо це не в моїх принципах, але бажаю лише вступити на королівську службу" (128).

Перед вирішенням справи Григора, Флері звернувся до Станіслава, нагадуючи йому заслуги молодого Орлика. Це ще розлютило Лещинського, який замість сповнити бажання кардинала, якого взагалі не любив, написав до свого представника в Парижі Гюлена таке:

„Я можу допомогти п. Орликові під умовою, що він приїде служити в моїй гвардії. Нехай він не робить з себе міністра, якого я не потрібую. Нехай не говорить про свою офіру. Я знаю за добре історію свого життя, щоби мене чіплялися люди, що вважають себе моїми добродіями. Нехай п. Орлик їде в Швецію вихвалювати заслуги своєї родини. П. Орлик прибув до Франції з проєктом виставити 100.000 козаків. Я в такий спосіб піддержував його при дворі, що за короткий час він уже не потребував моєї протекції. Невже він забув усе, що король (Людовик XV.) зробив для нього? Чи це задля нього, чи це задля мене король обсилав його добродійствами? Неправдою є, що п. Орлик врятував мені життя. Прошу примусити його мовчати“ (129).

Станіслава особливо дратували вістки поширені тоді в Європі, про його таємну подорож до Варшави й втечу з Данцігу. Станіслав краще, як хто інший, знав ролю Григора у всіх цих подіях

і, як часто це буває у людей, не любив свідків своєї слабости. Сам Буае, прихильний біограф Лещинського, змушений з приводу тут наведеного листа ствердити невдячність і нещирість нового Льотаринського князя (130).

Гюлен, стара і зрівноважена людина, дивився інакше на ці питання і змигчив Орликові відповідь короля, прохаючи його не ображатися на непостійний характер Станіслава. Але роздратований Орлик написав уже з Туреччини різкого листа до Лещинського і зірвав з ним на деякий час звязки. Пізніше, як це побачимо, вони замирилися: відомий діяч і близький до таємної дипломатії Григор пізніше буде потрібніший Станіславові, ніж цей останній Григорові.

* * *

Війча Туреччини з Росією, на яку гетьман Орлик так довго чекав, вибухла нарешті, в 1736 році, але турки зазнали з самого початку невдач від Росії й цесаря. У 1737 році війна перервалася і в Немпріві, на Поділлі зібралися делегати для мирових перемов. Кардинал Флері післав у Туреччину Григора. Коли це було, точно не знаємо, але відомо, що 5-го травня 1737 року Віленев повідомляв кардинала, що „п. Орлик, який мандрує під іменем сина „Kazac-Hatman“ (ці слова у козацькій мові означають: Гетьман Запорозьського Війська) вже виїхав з таємною місією“ (131).

Григор десь тоді мандрував між Кримом і Поділлям. Не без його впливу Порта поставила питання в справі Запорозжців, але російські делегати, пани ситуації, відкинули цю справу, лаючи Запорозжців на чім світ стоїть.

Немирівський конгрес був страшним приниженням для Туреччини: Петербург жадав Кубані, Азова, Очакова, Кінбурна, Криму та Бесарабщини, а Молдавія і Волощина мали стати вільними державами з тим, що Росія матиме завжди змогу втручатися в їхні справи. Цісар зі свого боку жадав Сербії й Боснії. Це був розділ Туреччини. Тоді султан попрохав французького посередництва. Флері порадив туркам продовжувати війну. Він мав важливе справоздання Григора, який писав:

„Для мене нема сумніву, що справи Порти тепер покращають. Настояю на тому, щоби турки, яко мога швидше заняли Правобережжя з містами: Біла Церква, Умань і Бар, бо хто має в руках ці пункти, той має цілу Україну. Росія добре це знає і вживає всіх заходів, щоби Польща висловилась проти турків. Тому, що ця Республіка не має свого власного війська, то знову, як у часи царя Петра, московські війська вже в характері союзників триматимуть Правобережжя й тоді при кінці війни, незалежно від її наслідку, москалі заволодіють польською Україною, подібно, як це зробили в 1710 році з Лівонією (132). Взагалі традиції царя Петра кермують і кермуватимуть ще довго московською політикою, а ці традиції прямують до знищення Туреччини й Польщі та гегемонії в північній Європі. Козацька Нація під проводом її вождя Мазепи свого часу зрозуміла цю небезпеку й хотіла протиставити деспотичній експанзії царя свої вільнолюбні традиції, але невблагана й нещасна фортуна не дала змоги довести до кінця цей проект, від якого здійснення ціла Європа тільки виграла би.

„Я добре знаю, що коли москалі не встигнуть

намовити Польщу на війну, то вони легко окупують ціле Правобережжя. Тому, що йдуть балачки про гегемонію в усій північній Європі, де Франція зі стародавніх часів має такі могутні інтереси, — я прошу Вашу Еміненцію передати п. Віленеву інструкції, як вилинути на Порту, щоби вона негайно розпочала наступ на Правобережжя, яке легко можна зайняти в два тижні. В цій справі велику роль може відіграти особа мого батька, якого вірність для інтересів Франції та Туреччини всім відома. Батько мій на чолі Запорозжців увійде на Правобережжя, де досі ще живуть традиції козацької нації, тої самої нації, що нині живе під московською владою. В 1711 р. мій батько легко заволодів цими містами. Великий Везир давно знає батька ще з часів Бендер і напевно піде назустріч цьому проєктові.

...Я зі свого боку переконаю поляків не робити перенон туркам. Франція мусить в'яснити полякам, який це корисний для них проєкт, бо при його здійсненні, можна буде з України під московською владою й з України під польською владою — утворити державу під опікою Порту. Ця держава була би назавжди безпекою проти московської експанзії і причинилась би до рівноваги в Європі... Отже тому, що Франція шукає всіх засобів для противаги московській експанзії, мій батько, якою би він не був слабою зброєю, може багато зробити в інтересі Вашої політики... Як тільки турки піchnуть наступ на Київ, — а тут ключ цілої України — батько мій розішле універсали по всій Україні до козаків піднести зброю проти віковичних ворогів. У тих універсалах батько в'яснить умови турецької охорони, щоби населення України бачило, наскільки ця охо-

рона корисна для Козацької Нації. Вся Україна повстане, як тільки мій батько на чолі з Запорозж-
нями зявиться на кордонах, маючи піддержку
Порти та Франції“.

„Франція та ціла Європа нехтує московську
експанзію, а проте це першорядний чинник, що
може перевернути всю європейську систему. Історія
Московщини вчить нас, що навіть за часів царя
Івана Василевича, коли найтемніше варварство па-
нувало в тій країні, московська політика намага-
лася здобути Балтнк, Каспійське та Чорне море
й що цар Петро виконував лише те, про що мріяли
його попередники. *Utinam falsus vates sim*“ (133).

Цей документ вражає читача своїм пророцтвом.
Григор був перший, що зрозумів і виклав так ви-
рано традиційну Петрівську політику та її звязок
з попередньою політикою Москви. Григор, якби пе-
редбачив усю майбутню московську політику — те,
що з часів Наполеона дістало широкий розголос
під назвою: „тестамент царя Петра“.

Тут мусимо трохи зупинитися, бо маємо перед
собою новий історичний факт.

„Тестамент царя Петра“ був дуже поширений
у ХІХ. столітті; він викликав цілу літературу, на
нього покликалися в пресі й навіть у дипломатичних канцеляріях. Документ цей, цілком апокри-
фічний, зясував цілу програму російської полі-
тики: розділи Польщі, знищення Швеції, опану-
вання проливів на Чорному Морі... (134).

Маємо в історії різні гіпотези про те, хто сфа-
брикував цей документ, але всі однозгідні в тому,
що це зробили у Франції. Одні приписують автор-
ство кавалерові Д'Еонові, таємному агентові Людо-
вика XV-го в Росії, інші, а вони мають на нашу

думку більшу радію — Лесюрові, офіційному публіцистові Наполеона I-го. (135). Обидва ці імена тісно зв'язані з українською політикою Франції: Д'Еон належав до таємної дипломатії Людовика XV-го (136), про яку говоритимемо далі, а Лесюр — знаний автор замовленої Наполеоном „Історії Козаків“ (137).

Коли порівняємо редакцію Лесюрового „тестаменту“ з низкою мемуарів Григора, збережених в архіві французького міністерства закордонних справ, побачимо повну ідентичність думок. І це не випадок, Лесюр мав у своєму розпорядженні архів і ясно, читав справоздання Григора, якими й користувався. Зрештою ми переглянули все, що є в архіві на Quai d'Orsay про Росію від XVI. віку до кінця царювання Наполеона й ніде, крім паперів Григора, не находимо нічого навіть приблизного до так званого „заповіту царя Петра“. Історія мусить ствердити, що ідейним інспіратором цього славнозвісного „документу“ був хрещеник гетьмана Мазепи й що це сталося надовго перед розділами Польщі...

Справоздання Григора зробило, видно, неабияке вражіння на Флері, бо він сказав Віленеву: „Я дістав від п. Орлика меморіал, де він з питомим знанням справи виклав ситуацію Порти й Московщини. Його докази заслуговують на якнайбільшу увагу й я сподіваюся, що він зможе особисто допомогти до здійснення проекту, про який писав“ (138).

Туреччина справді відновила війну. Нова хвиля енергії охопила країну османів, і незабаром ціла Сербія була звільнена від ворогів, а Мініх мусів евакуювати Крим, який раніш заняли росіяни.

Порта йшла від перемоги до перемоги, й надії Магдебурзькі воскресали.

24-го травня 1738 року великий везир Веген-Паша виступив з Адріанополя на чолі нової армії. У Відині, в Болгарії, він зустрівся з гетьманом Орликом, якого закликав до себе.

„Великий везир — писав гетьман до сина — прийняв мене з усіма можливими почестями й пошаною. Він розглянув зі мною всі справи, розпитував про сучасне становище Росії, чи варто продовжувати війну і чи Козацька Нація твердо рішила скинути московське ярмо. Він розпитував мене про Україну, про її природу, про її природні багатства. Особливо він зацікавився питанням, скільки можливості в тому, що Козацька Нація визнає мене своїм вождем. Я відповів йому, що Україна дуже родюча у всіх відношеннях, має багато фортець, що цариця все тримала на Україні 40.000 війська, що Козацька Нація дуже пригнічена, що вона шукає тільки сприятливого менту, щоби вибороти собі старі вольности, що вона мені дуже віддана, що вона негайно стане під мої прапори, коли дізнається про піддержку Отоманської Порти. Великий Везир заявив мені святочно, що він і французький амбасадор, його друг, працюватимуть біля Султана, щоби мене підтримати й що він сподівається реставрувати мене на Україні в моїх прероґативах шефа Козацької Нації“ (139).

Але з цього нічого не вийшло. Як і під Прутом, Туреччина не використала ситуації, цього разу востаннє. Московські рублі нахилили Порту до миру, а Флері бажав замирення, щоби скінчити своє життя з ореолом миротворця.

На початку 1739 року в Білгороді розпочалися

під головуванням Вілєнева мирові переговори. Старий гетьман сам туди приїхав і благав Вілєнева не залишити України в трактаті. Французький амбасадор спробував, але на цьому пункті Москва, як завжди, була непохитна. І гетьман Пилип Орлик „у великій мізерії“ залишив Білгород, прямуючи до Букарешту, де перебував. 18-го вересня 1739 р. договір у Білгороді був підписаний...

Саме тоді, як старий Орлик мандрував по Балканах, його син ледви не згинув жахливою смертю. Десь у серпні-вересні 1738 року Григор був у Царгороді, де зустрівся зі шведським майором Малкольмом Сінклером, своїм давнім приятелем. Цей прибув до турецької столиці під формальним претекстом поладнати грошеві зобов'язання небіжчика Карла XII-го супроти Порти, але в дійсності мав таємну місію від уряду добитися союзу з Портою, бо Швеція готувалася до війни з Росією. З допомогою Григора справу полагоджено й Вілєнев прохав його поїхати разом зі Сінклером до Стокгольму і там захищати французькі інтереси (140).

„Деякі приятелі між козацькою старшиною, що перебували в російській армії, попередили мене, що генерал Мініх має наказ піймати мене живим або мертвим“ — писав у своїй „реляції“ Григор. Старшини ці були добре поінформовані: Мініх, як тепер видно, мав наказ убити Григора, ясно, разом зі Сінклером (141).

Але Григор усеж не злякався, бо „звик грати головою задля вищих інтересів“. І ось у трьох, не враховуючи челяді — Сінклер, Григор під прибраним іменем Конорієра та французький купець Кутірієр виїхали 15-го квітня 1739 року. 18-го мандрівники були в Адріанополі, а 23-го вже в Бука-

решті, де вечеряли разом з гетьманом Орликом. 25-го травня мандрівники були в Хотині, а 2-го червня в Станіславові, де гетьманша Орликова запрохала їх на сніданок. Підчас сніданку гетьманша сказала, що лякається московської небезпеки, але Сінклер сміявся з того. Тоді Анна Орлик відповіла йому: „Хто краще, як я, знає московську перфідію? Ви кажете, що Польща не є ще московською провінцією, але мого рідного брата Москалі захопили в самій столиці Польщі!“ (142).

І ця стара українка зі своїм сумним досвідом мала рацію. На Шлеську російські старшини в звірський спосіб зарізали Сінклера... (143).

А Григор? І досі невідомо, в який спосіб він врятувався. В своїй „реляції“ він невиразно пояснює „через зручність“ і додає: „П. Сінклер не хотів мене слухати. Бідний Сінклер, що вірив у силу неутральности! Ох, московська перфідіє!“

Ось і все. Історія, мабуть назавжди заховала таємницю рятунку Григора, а сам він мав якісь поважні причини не зупинятися на цьому трагічному епізоді (144).

VII.

ОСТАННІ ЗУСИЛЛЯ.

(1741—1759).

Шведсько-російська війна. — Смерть гетьмана Орлика. — Подорожі Григора. — Його шлюб. — Приязнь з Вольтером. — Таємна служба. — Кандидат на амбасадора. — Доля архіву. — Бергенська битва.

У 1741 році Швеція проголосила війну Росії. Григор не міг зріктися спроби, щоби використати

таку конюнктуру для справи „Козацької Нації“. Хоч у цьому році він був зі своїм полком у Вестфалії (145), проте в архіві французького міністерства закордонних справ є кілька його меморіялів.

12-го лютого він писав до Людовика XV-го:

„Смію сподіватися, що Й. В. схоче піддержати справи моєї Нації, спільні з інтересами Франції, Порту та Швеції. Для цього, знаючи, що головна мета його славетних плянів є приниження могутності австрійського Двора і Росії, яких природний союз став дуже небезпечним для Європи, я беру на себе смілість викласти, в чому послуги мого батька й моєї Нації можуть бути хосенні королеві та його союзникам. Козацька Нація жде мого батька, й ціла Україна готова до революції, щоби скинути ярмо російського панування. Тому я бажаю, щоби мене вислали в Стокгольм до графа Сен-Северіна (146) з наказом піддержувати мене перед шведським соймом. Після приїзду до Швеції під претекстом дістати 5.000 екю, які шведський уряд зобов'язався в 1720 році виплачувати мому батькові, я матиму змогу відновити стародавній зв'язок між Козацькою Нацією й Швецією. Я ознайомлю сойм, в якій мірі є в їх інтересах праця з Портою проти Росії“.

„Мені пишуть з України, що якби мій батько на чолі своїх військ вирушив туди разом з турецькою армією, й видав би свій маніфест до Козацької Нації з покликом скинути московське ярмо, взятися за зброю й визнати його своїм законним вождем та стати під його прапорами, — то він, батько, мав би повний успіх“.

„Необхідно також, щоби французький король, Султан, Польща й Швеція відновили свою забез-

неку супроти козаків для того, щоби мій батько у маніфесті міг запевнити мешканців України, що ці держави будуть міцною піддержкою прав Козацької Нації“ (147).

27-го жовтня 1741 року Григор знову настоює, що Франція мусить скористати з конюнктури і викликати акцію всіх держав проти могутности Росії. Треба відновити коаліцію Швеції, Порту, Хана, Польщі та Козацької Нації“ (148).

Шведські дипломати у Царгороді Гопкен і Карльсон, що мали звязок з Григором, писали 20-го вересня 1741 року, щоби їхав до Швеції:

„...Нехай Господь Бог допоможе Вам у Вашій святій та справедливій справі. Кожний швед мусить шанувати Вашого Вельмиповажаного Батька й все, що від нього походить. Зайве рекомендувати Ваші інтереси; ми зробимо все й вважатимемо собі за честь чимнебудь допомогти Козацькій Нації. Ми слідкуємо з великою симпатією за акцією Вашого славетного батька, що кермується високими принципами, питомими зі споконвіку його відважній Нації“ (149).

Але царська дипломатія не спала. Чим більше студіюємо архіви XVIII-го століття, тим більше вражає нас те, яка сильна була російська „розвідка“ в Туреччині. Цьому сприяла головним чином, підкупність турецьких достойників, особливо грецького походження, що тоді, як відомо, грали неабияку ролю в турецькій дипломатії.

Флері передав уваги Григора свому посліві в Царгороді, Кастелянові, що прийшов на місце Віленева, а той почав відповідні розмови з Портою. Та негайно царський амбасадор сповістив свій уряд, що Кастелян запевнює Порту, що Україна

готова до повстання, й що Порта мусить допомогти Швеції й що Григор знову з'явився на овиді. (150).

Григор Орлик був назагал справжнім маревом для Петербурга, що бачив його іноді навіть там, де його не було. Всі спроби захопити, чи вбити Григора, не вдалися, і цариця знайшла новий спосіб. Дрезден, союзник Петербурга, за намовою останнього зложив перед Флері офіційний протест проти „інтриг Орлика“ і жадав не більше й не менше, як арешту гетьманяча. Кардинал Флері відповів на те, що звичайно у таких справах відповідають, а саме, що він не знає такої особи. Проте порадив Григорові бути обережним. Гетьманяч, щоби відвернути всі підозріння, виїхав до армії, й його службовий реєстр твердить, що „в 1742 р. перебував в армії на кордонах Богемії та Баварії“.

В цьому самому році на другому кінці Європи скінчив своє життя гетьман Пилип Орлик. Сумні були останні роки цього завзятого Мазениця. Він теж вижидав півдесько-російської війни і посилав листи в далекий Стокгольм з Букарешту й Яс, де перебував. В одному листі до дочки, якого не можна й двіста років пізніше читати холодно-кровно, гетьман малює картину сумної країни вигнання „без сонця, без дерев і суворий краєвид, аж до моря, де росте гірка трава одному холодному вітрові потрібна. Чи не можеш, люба дочко, вирвати мене з цього жахливого, холодного місця“ (151).

Іншим разом скаржитись синові: „...Померти тут на чужині, не почувати подиху рідної землі?... Я не хочу бути похованим між варварами!“ (152).

Це останній голос Пилипа Орлика, що дійшов до нас. Прийшов час його аґонії на кордонах Укра-

їни. Марева минулого, далекого минулого, проходили мабуть уже перед ослабленими очима 70-літнього гетьмана. Київ, де молодим консисторським писарем Орлик „міняє шаблону на перо“ й славить панеґіриком добродія й вождя Мазепу; Батурин, де осіннього ранку його зустрічають привітанням: „Бог дав тобі сина!...“ Варниця, де його обирають гетьманом і де присягає: „о цілости публичной, о розширеню прав і вольностей войскових стараніє міти...“, Відень, Стокгольм, Християнштадт, Хотин, Солунь, Царгород...

26-го травня 1742 року Пилип Орлик помер у Яссах. Помер у нужді й молдавський господар Маврокардато, що високо шанував гетьмана, улаштував йому бучний похорон (153).

Григор був у дієвій армії, коли дістав „страшну й сумну новину“ про смерть батька.

„Ви не можете уявити собі — писав Григор новому французькому міністрові закордонних справ Амельо (Amelot) — мого горя: батько був для мене всім: другом, дорадником і вождем. Він був живим доказом, що людина вихована в принципах, може донести раз зясовані ідеали до кінця свого життя“ (154).

До Людовика XV-го Григор писав:

„...Завзяття, з яким мій батько до кінця своїх днів переносив найбільше жорстокі нещастя, найбільші розчарування і примхи неблаганої долі попадаючи в них внаслідок своєї вірности спільним інтересам — здобуло йому пошану не тільки в державах, зацікавлених його плянами й законними заходами, але навіть і в тих державах, проти яких він працював для піддержки інтересів своєї батьківщини й нації“.

Кращої епітафії не можна було зложити на могилу Пилипа Орлика.

* * *

2-го серпня 1742 року французький міністр закордонних справ Амельо писав своєму амбасадорові в Швеції графові Лянмарі:

„Граф Орлик, що вам подасть цього листа, поїхав до Швеції в родинних справах і прохав моєї рекомендації. Я зробив це тим більше охоче, що цей старшина завжди визначувався розумною поведінкою і має патент королівського полковника. Він добре відомий у Швеції й я певний, що Ви матимете сатисфакцію зробити йому потрібні особисті послуги“ (155).

Два дні пізніше Амельо знову писав до амбасадора:

„Граф Орлик поїхав три дні тому... Його Величність звертає Вашу увагу, що дрезденський Двір жалівся на нього“. Версаль боявся російських агентів у Стокгольмі.

Але ролі швидко змінилися. Не Лянмарі робив послуги Григорові, а навпаки, доказом чого — низка справоздань французького амбасадора.

„П. Орлик — писав Лянмарі 24-го серпня — вельми галянтна людина й вельми привязаний до Франції“.

„Я сподіваюсь покористуватись допомогою графа Орлика на соймі, бо його тут вельми шанують. Він має вхід до найкращих родин. Це розумна людина“ (156).

А 6-го жовтня: „Не можу висловити Вам, яким корисним є тут для мене п. Орлик. Це людина, якого розум робить тут найкраще вражіння“.

Лянмарі все більш захоплений Григором прохає 21-го грудня 1742 року у військового міністра Бретея (Bretevil) хреста Св. Люї для гетьманича, підкреслюючи, що граф Орлик дуже добре тут відомий, він проходив у цій країні свої студії, слава його батька скрізь тут лунає, він має багато друзів, вельми корисних для мене в сучасній кризі“ (157).

Річ у тому, що після невдач у Фінляндії Швеція мала партію, що хотіла угоди з Росією, чому противилася Франція. Григор повів відповідну акцію поміж знайомими йому чипниками. Йому вдалося затягнути війну, а коли вона всеж скінчилася без успіху й тимсамим становище французького амбасадора було скомпромітоване, Григор врятував його, вказуючи шведам, що „невдача прийшла тому, що Швеція пізно розпочала війну, саме тоді коли Туреччина вже її закінчила“.

У Стокгольмі Григор стрінув Станіслава Войнаровського, сина Андрія. Батьки їх не завяжди приятелювали, але цього всього сини на еміграції вже не знали. Станіслав Войнаровський ніякою політикою не займався і став правдивим шведом: це була вже дитина вигнання, якого не звязували з краєм живі спомини.

„Це гарний, вихований й освічений шляхтич. Він і досі вірить, що батько його живе й прохає мене вплинути перед соймом, щоби внести в мировий трактат точку про амнецію п. Войнаровського захопленого в нечувано перфідний спосіб москалями 30 років тому (158).

„Хоч я мало і вірив в успіх таких заходів, але п. Лянмарі розмовляв у цій справі з різними шведськими достойниками. Всі вони відмовляються трактувати це питання, не вірючи в можливість

амнестії. І на жаль, мають рацію. Горе тому, хто раз дістанеться у московські руки!“ — таке писав Григор 7-го лютого 1743 року до Де Терсієра (159).

Король і шведські достойники піддержали перед соймом заходи Григора, й Анна Орлик дістала досмертну пенсію на рахунок грошових претенсій Орликів до шведського уряду. Сам Григор залишив Швецію в жовтні 1743 року і бажаючи піддержати й надалі симпатії цієї країни до своєї батьківщини, передав 6-го жовтня докладний меморіал урядові, де згадав історію шведсько-українського союзу, підкресливши ще раз, що „батько мій видержував з великим завзяттям усі нещастя аж до самої смерти...“ (160).

* * *

В кінці 1743 року Григор приїхав до Франції й першою його справою було розшукати архіви батька.

З Ясс надійшли вістки, що ніяких паперів гетьмана там немає. Григор негайно пише до Людовика XV'-го:

„Я саме довідався, що всі папери мого батька зникли. Це мусить бути без сумніву якийсь злочин, бо батько весь час ховав надзвичайно всі папери й документи — вони мають першорядне значіння для Козацької Нації й для Франції. Колиб ці папери попали до Росії, тоді горе нашим прихильникам на Україні. Ці папери були для цілого світа доказом славетних традицій і вірности, з якою Козацька Нація дотримувала своїх обов'язків від часів гетьмана Мазепи до наших днів“.

Папери гетьмана не зникли, а господар Маврокардато зацікавився ними і залишив їх у себе (161).

Аж 11-го лютого 1744 Маврокардато надіслав частину гетьманського архіву до французького амбасадора в Царгороді. Григор був дуже пригнічений долею решти батьківських паперів.

Франція на деякий час відмовлялася від активної антиросійської політики, й Григор рішив присвятити себе військовій службі. На чолі кінного полку, так званого „Cavalerie Royale Allemande“ (162). Григор брав участь у поході 1744 року проти цесаря. „Причинився до захоплення Вайсенбургу, стояв під Огенумом, пішов маршем з графом Сеґюром у Баварію, де провів зиму“ — таке виявляє службовий листок Григора.

Цього-же року Григор дістав високу нагороду — хрест св. Люї. Королівський патент казав:

„Люї, Вожд-Суверен, Великий Майстер військового ордеру св. Люї, нашим друзям і підданим — привіт.

Бажаючи винагородити рангою кавалера цього ордеру людину, що добре прислужилася Нам і державним справам, Ми звернули на цей раз Наші очі на особу п. Орлика полковника, для визначних заслуг, що їх він нам виявив протягом багатьох років у різних важливих випадках... І тому ми даємо п. Орликові хрест кавалера св. Люї з щорічною пенсією 800 ліврів, що засвідчує оця наша власноручна грамота. Car tel est notre plaisir (163). Дано в нашому замку Марлі, дня шостого жовтня Року Божого 1744, нашого царювання року 29-го. Люї“ (164).

Лянмарі зі Стокгольму вітав Григора, а до уряду писав, що „всі шведи, наші друзі — будуть задоволені ласкою Його Величності супроти п. Орли-

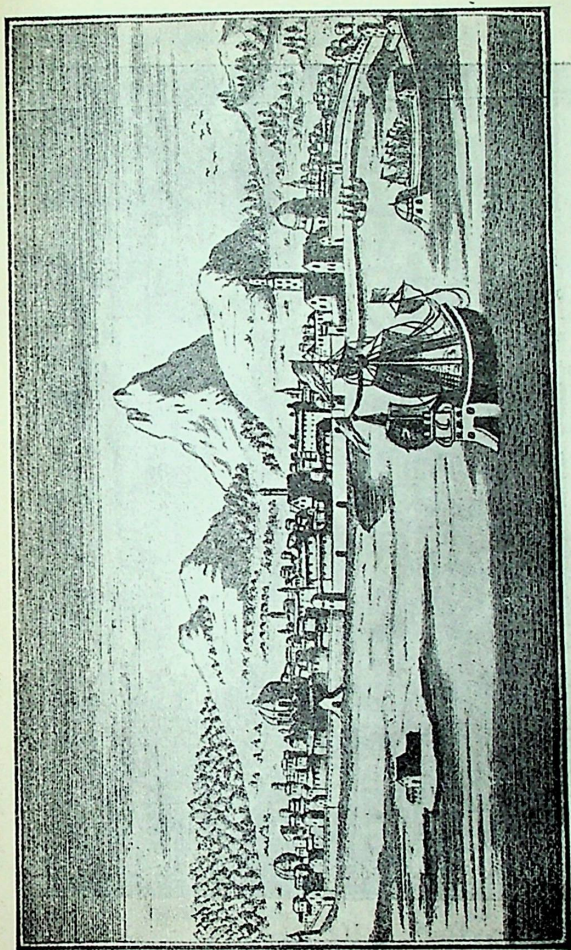
ка, на яку він добре заслужив своїми численними делікатними й небезпечними місіями“ (165).

В 1745—1747 рр. Григор воявав під Пафойфеном, під Монсом і Шарлеруа, був при облозі Намюра й Року та брав участь у битві під Лявфельдом. Але будучи в армії, пильно слідкував за політикою й наприклад у 1746 році подав меморіал новому міністрові закордонних справ Пюісієль (Puysieulx) про Україну „де пам'ять мого батька досі шанують поміж найкращими людьми“.

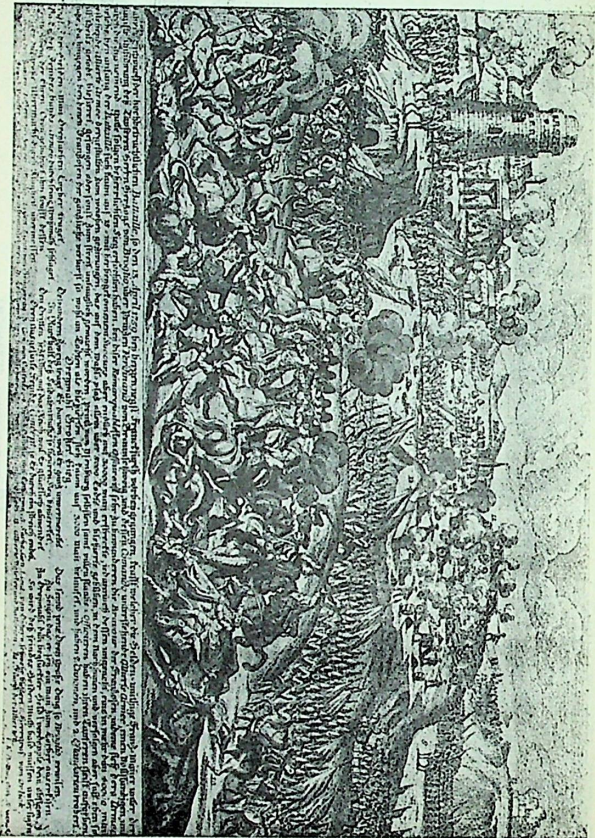
Він пропонував поїхати „у Туреччину, в Крим, на Україну й навіть у Персію, щоби працювати проти вічного ворога Козацької Нації“ (166), але війна з цісарем кінчилася, й Франція не хотіла встрявати в російські справи.

1747 рік був важливим роком для життя гетьманича: 3-го грудня у Версалі в приявності короля й двора Григор Орлик, хрещеник Мазепи, одружився з панною „Люїзою-Оленою Ле Брюн де Дентевіль“, що походила з заслуженого французького шляхетського роду, який тягнувся від XI-го віку та був посвоячений з родинами Куртенуа та Рошешуар „своєками короля“. В шлюбній умові, що підписав Людовик XV-ий, читаємо: „П. Граф Орлик, первак небіжчика високомогутнього вельможі Пилипа графа Орлика, вожда Козацької Нації й високомогутньої пані Анни Герцик, його дружини, тепер удови“... (167).

Так, Григор ніколи не забув за своє українське походження. І цього дня 3-го грудня 1747 року у пишному вибагливому Версалі король і придворне товариство — всі ті, перед якими коронний нотар читав шлюбну умову — мусіли ще раз довідатися про існування далекої „Козацької Нації“, якої

КАФА З ЧАСІВ ОРЛИКА
(З тогочасної гравюри)

БИТВА ПІД БЕРТЕН
(Під 6. граф Орлик)

представник, долею, чи вірніше недолею фортуни стояв перед ними в однострою французького полковника.

Віно дружини дало Григорові змогу виєкіпувати драґонський полк „Royal suèdois“, на чолі якого він стає. Після довгих літ проведених серед пригод і блукань по цілому світі, для Григора прийшли спокійні дні. Полк стояв у Льотаринґії в Комерсі — ще досі в касарні цього полку — де Григор оселився з дружиною. Та дуже часто проводив він час у замку Дентевіль, що був тут-же під боком. Ми маємо змогу відтворити життя Григора в Дентевілю (168).

Григор був на ногах уже в 5-ій годині зранку й насамперед робив прогульку верхом в околиці. Його супровожав Кароль, старий козак, вірна людина батька, що мав уже поважний вік. В 11-ій годині Григор снідав з дружиною й кількома старшинами полку, що приїжджали з Комерсі. Завжди бували тут один чи два козаки, бо Григор всеж таки встиг спровадити кілька десятків Запорожців, що складали півескадрон його полку. Були то „люди шановні й лицарського роду“, як висловився сам Григор.

Потім Григор залишався в своєму бюрі. Спочатку тут писали, або читали листи, бо він вів широке листування „не тільки у Франції, але в Австрії, Швеції, Польщі, Туреччині, Криму й Україні“. Кожного дня козак з його полку відвозив листи до Люневіллю, а звідти вже королівські гонці везли їх далше.

Пізніше Григор брався за дорогу йому працю, що так і не побачила кінця. А була це не менше й не більше, як „Історія України“! Кілька пожив-

клих аркушів залишилося з неї в теці з назвою, що написав сам Григор своїм гарним, елегантним почерком:

Notes sur l'Ukraine et les Cosaques qui sont peu connus en Europe.

— „Замітки про Україну й Козаків, про яких Європа мало що знає“. Характеристично, як ці перші українські емігранти цікавилися весь час Європою, як розуміли велике значіння для української справи вирвати її з обсягу польсько-російських інтересів і поставити її перед очима Європи.

„В імя прав своєї Нації — пише Григор — Хмельницький повстав проти корони, яку Господь Бог покарав невдачами, бо Хмельницький був Геніяльний Вожд і стояла за ним ціла Козацька Нація, віруючи в справедливість своєї справи... Після 10 років (sic!) війни, що рознесла імя козаків по всьому світі Хмельницький прийняв опіку московського царя для краю і нації з усіма правами вільної Нації. Але перфідія московського царя була причиною, що негайно після смерти Хмельницького права Козацької Нації почали нарушатися москалями й тоді цей нарід, для якого свобода дорожча за все на світі, повстав і довго тягнулася війна на Україні, доки врешті вдалося гетьманові Мазепі заспокоїти край і досягнути від царя Петра потвердження старих козацьких вольностей...“

Далі йде заголовок: „Все те, що сталося на Україні після 1706 року, — яким чином Україна дійшла до революції під проводом бл. пам'яті Івана Мазепи, й яким чином новообраний стародавними законами й звичаями гетьман Пилип Орлик дійшов до нужди, а Козацька Нація до поневолення“.

і тут-же рукою Григора: „Записки мого батька напередодні смерті“.

Але на превеликий жаль, крім заголовку на обгортці немає нічого! Чи зникла на завжди ця цікава „реляція“ (записки), чи спить десь чекаючи на щасливого дослідувача?

Виписки з „Gazette de France“ про Україну, ріжні бібліографічні записки з „Україніки“ заповнюють Орликівський бруліон, над яким він видко працював аж до самого кінця життя (169). Так і не поталанило, щоб у Франції XVIII-го віку появилася праця про Україну згід пера того, що народився в Батурині за часів Мазепи.

В Люневіль, а часто-густо в Комерсі проживав Станіслав Лещинський зі своїм двором, „князь Льотарингії“. Це був „маленький Версаль“, де бувший король Польщі оточив себе метресами, плеядою молодих гарних жінок, вченими письменниками, артистами й придворними. Ріжні свята, карнавали, балі відбувалися в резиденції Лещинського. У тому часі жив тут Вольтер зі своєю чудернацькою лубкою мадам de Châtelet, що так сумно скінчила. Тут Вольтер написав свою трагедію „Семіраміда“.

Станіслав і Григор давно замирилися, але інтимности більше між ними не було. Григор не забав поведінки Лещинського в 1736-му році, а з другого боку не мав нахилу до розпусти, що панувала в Люневіллю. Проте вряди-годи він мусів у відповіді на запрохання Станіслава з'являтися на дворі. Тоді Григор обставляв свою візиту помпою. Про одні такі відвідини маємо точні дані.

2-го серпня 1748 року у неділю, Станіслав Лещинський давав парадний бал у Комерсі у ново-вибудованій палаті, справжній гордині колишнього

союзника Карла XII-го. В 2-ій годині дня дві ескадрони полку Григора стояли біля Дентевіль. Зі широких столітних воріт замку виїхала карета, в якій сиділа Олена Орлик. Григор на коні їхав праворуч карети, а козак Кароль ліворуч. Оточена ескадронами кінноти карета помчала до Комерсі.

Олена Орлик мала дідичний будинок у Комерсі, де Орлики зупинялися. А звідсіля вночі вони їхали до замку. Баль був у повному розпалі, коли надворна служба виголосила: „П. граф Орлик і Графиня!...“ І молода, весела, прегарна, невеличкого росту жінка — Олена Орлик, ввійшла поруч з Григором. Єдиний його портрет, який маємо, зроблений саме в тих роках. Високого росту, з тонкими славянськими рисами обличчя, з твердою ходою Григор мав на своїй уніформі хрест св. Люї і „великий хрест шведського ордеру меча“. Ця остання відзнака — єдина поміж надворним оточенням на дворі — була живим доказом, що Григор почав свою військову кар'єру під прапором Карла XII-го та всіх його пригод.

Поява Орликів була завжди сензацією на балах. Вони так мало нагадували все надворне товариство, що збиралося довкола Станіслава! Ні Григор, ні Олена Орлик не мали лубок ні любків, а це правило твердо панувало в Люневіль. Зрештою, це було річ звичайна в XVIII-му віці.

Та найбільш звертав увагу на себе Григор. Про нього вже ходили легенди. Надворне товариство, крім найближчих до Станіслава, не знало нічого точного з життя Григора, але чутки йшли про незвичайні пригоди таємного чужинця в далеких країнах... Якими дрібницями мусли видаватися всі ці „дворяни“ з гарними маркізами та малень-

кими інтригами синові української еміграції, хрещеникові Мазепи, що втікав від бандитів між Смирною та Царгородом, що врятувався від російських агентів на пустелях Бесарабщини, що ледви не попав у руки москалів на Україні, що пережив не одну хуртовину на Середземному й Чорному Морі, — що був представником „Козацької Нації“, що мав стільки прибраних імен: Бартель, Гаґ, Лямот, що конферував з Флері, Шовеленом, Віленевом, Боневаль-Пашою, великими везирами та Ханами...?

Коли під старовинну музику у великій салі замку Комерсі танцювали менуета, Григор залюбки розмовляв з одною лише людиною, що не менш іронічно, хоч з інших причин дивився на такий баль, — з Вольтером. Вони мали велику симпатію один до одного й Григор зберігав розкішний авторський примірник „Історії Карла XII-го“, опрацьований в червону шкіру з гербом „Новіна“ — гербом Орликів.

Авторський примірник Вольтера хрещеникові Мазепи! — мають від чого хвилюватися бібльофіли! Але нехай не хвилюються: цього примірника вже нема. Він зник після Великої Революції.

Одного дня до замку Дентевілів примчали в синіх уніформах, два молоді старшини, що бачили Полтаву. То були племінники Григора, шведи Штайнфліхти, діти його улюбленої сестри Анастазії. Вони приїхали служити в полку Григора і він зі зворушенням прийняв до себе тих, що носили такі дорогі йому імена: Карла-Густава й Пилипа, по Карлові XII. й гетьманові Орликові (170).

Але хоч і Григор підкреслював „мій вік і щасливе та спокійне життя“ (171), проте з початком

50-их років, хоч був і зайнятий військовою службою, знову висунув у французькій політиці українське питання. Він увійшов у так званий „Secret du roi“. Не довіряючи своїй офіційній дипломатії, Людовик XV-ий утворив свою особисту таємну дипломатію, що зносилася безпосередньо з королем і діставала від нього ж інструкції. Головними діячами цієї таємної дипломатії були: князь Конті, Дезаер, амбасадор у Царгороді, відомий нам уже Терсієр, що був тоді генеральним секретарем міністерства закордонних справ, та граф Де Брой. Цей останній був душею цілої таємної дипломатії. „Народжений у стародавній й амбітній родині, вихований на війні, знавець політики та інтриг, розумний, досвідчений, працьовитий, мистець на політичні й дипломатичні комбінації, незмінний протектор своїх друзів і немилосерний для ворогів, — Де Брой шукав лише слави та інтересів Франції“.

Таку характеристику дав справжньому шефові таємної дипломатії Людовика XV-го його сучасний історик Рюдієр (172).

Головною тезою політики Броя було знищення російської могутності для тріумфу Франції в так званих тоді „північних країнах“. Така політика не могла не наблизити його до Григора. Вони зустрілися вперше в Терсієра, й Григорові не тяжко було переконати Броя про значну вагу України для французької політики на Сході Європи. Де Брой, щоби перевести в життя свою політику, дістав урядове призначення на амбасадора в Польщі. Григор мав у Франції так мовити кермувати „українським відділом“ таємної дипломатії короля. У Національному Архіві Франції, де переховуються папери Secret du roi находимо також спеціальну шифру,

якою Григор листувався. Україна фігурувала під цифрою „72“, Січ — 14, Козаки — 299, сам Григор — 1265, гетьман Розумовський — 1017 (173).

Імя останнього між цифрами потребує пояснень, які кидають деяке нове освітлення на постань Розумовського. Пояснення ці, правда скупі, бо документів заховалося мало. Та взагалі такі справи рідко залишають сліди в документах. Люди воліють у таких справах живе слово. *Verba volant...* (174).

15-го грудня 1753 Брой писав з Варшави до короля: „П. Мокрановський виїхав до своїх маєтків, які має на кордонах України, і покористується цією нагодою, щоби ввійти в зносини з графом Розумовським, козацьким гетьманом, з яким був тісно зв'язаний підчас їх спільного побуту у Берліні. П. Мокрановський розповів, що гетьман Розумовський казав собі зробити генеалогічне дерево, щоби ствердити, що його предки мали колись шляхетську рангу в Польщі (175). Я уважаю можливим витягти консеквенції з того настрою гетьмана, щоби заохотити його поважно разом з його нацією на випадок якихсь змін у Росії чи то внаслідок революції, чи внаслідок смерти цариці“ (176).

Отже шляхтич Мокрановський, мабуть спольщений Українець з Правобережжя, давній агент Франції, мав бути посередником між Францією і Розумовським. Чи дійсно бачився Мокрановський з висланцями Розумовського й про що вони розмовляли — на це документальних даних не маємо. Але 11-го квітня 1754 року французький міністр закордонних справ писав до Броя:

„Ваше справоздання перехопив Саксонський Двір, і це не дало змоги королівській раді розгля-

нути проєкт п. Мокрановського. Проєкт цей віднині стає вельми небезпечний для п. Мокрановського... З тих самих причин, як бачите, треба покинути ідею, щоби вислати французького професора до дітей п. Розумовського. Пізніше видно буде, що можливо зробити в цьому напрямку тільки таємними шляхами, щоби не викликати підозрінь, які через перехоплення вашого листа могли виринути на Петербурзькому дворі щодо почувань п. Розумовського“ (177).

А проте Версаль не тратив надій щодо Розумовського, й рік пізніше висланець до Петербургу кавалер Дугляс мав таємну іструкцію „довідатися, як це буде можливо, таємним способом, про причини відкликання з України козацького гетьмана й що там (у Петербурзі) думають про вірність того народу (українського) і як поводить ся з цим народом петербурзький двір“ (178).

Документальніші дані про зносини з останніми Мазепинцями маємо шляхом Царгород—Крим. Ще 13-го березня 1749 року французький конзуль у Бахчи-Сараї Де Лянсей писав до амбасадора в Царгороді, що Федір Мирович іде в турецьку столицю шукати французької опіки, щоби йому виплатили турецьку пенсію, яку новий молдавський господар не зважаючи на султанський фірман, затримує (179). Амбасадор Кастелян дійсно допоміг Мировичеві залагодити справу при Порті (180). Зі вступом Григора Орлика до *Secret du roi* Мирович і Нахимовський знову з'являються на сцені.

18-го жовтня 1753 року Григор писав до Терсієра:

„Я одержав листа від одного козацького старшини, що був колись з моїм батьком. Цей стар-

шина був дуже корисний при листуванні гетьмана Мазепи з небіщиком шведським королем. Йому довіряли в найтасмніших місцях і мій батько користувався ним у найделікатніших і найповажніших справах. Він пропонує виїхати на кордон України, де має прихильників, щоби дізнатися про настрої серед війська й народу на Україні, який шукає лише нагоди скинути тиранське ярмо Росії. (pour savoir les dispositions de cette armée et du peuple de l'Ukraine qui ne sçauront être que très impatients de secouer un jour la tyrannie de la Russie). Цьому старшині можна цілковито довіряти. Він живе біля Станиславова і я рекомендую його, як людину вельми зручну, що торкається політичних інтриг. Він має звязки на Запоріжжі й на Україні. Надсилаю Вам оригінал листа цього козака“ (181).

2-го січня наступного року Григор повертає знову до цього питання:

„Особа, що надіслала мені листа, називається Нахимовський. Моя мати, що живе у Станиславові, зможе передати йому мого листа, що пишу за вашою згодою й використати цю людину, щоби зібрати відомості про настрої українського народу в Росії. Вам відомо, в якій мірі Козацька Нація заздря за свою свободу й як вона завжди готова хапати нагоду, щоби домагатися своїх прав від тиранської Росії. Саме вона в слушний час може завдати якнайбільший удар російській могутності. Я маю ще одну людину в тих-же місцях, теж бувшого козацького старшину, що зветься Мирович. Я прошу п. Нахимовського подати мені вістки про п. Мировича, а особливо про брата останнього, що живе біля хана“ (182).

Отже Федір Мирович мав брата теж Мазепинця па еміграції, досі невідомого нашій історіографії.

Тоді Терсієр написав 9-го лютого 1754 року до французького амбасадора у Варшаві:

„Лист, який тут долучаю, заадресований п. Орликом до його мами, що його передасть п. Нахимовському, козацькому старшині в армії п. Орлика батька. Цей старшина дуже розумна людина, сильно привязана до свободи своєї батьківщини й завдяки великому досвідові в козацьких справах може Вам розяснити все, що діється в козацькій країні“ (183).

13-го квітня Григор уже мав листа від Анни Орлик, що Нахимовський виїхав на Крим, „до брата старого Мировича“. (184).

А 3-го липня Григор одержав довгого листа з Бахчи-Сараю, цим разом від Федора Мировича. Останній встиг уже через якихось людей зібрати відомості на Україні: зрештою Мирович і Нахимовський ніколи не тратили звязку з краєм. Цей лист повний оптимізму: „Вся Україна напередодні повстання, як за часів гетьмана Мазепи“. Мирович навіть турбується питанням... „хто буде гетьманом визволеної України“.

„Відомо всім — пише Мирович — яку велику вагу має для нас Козацької Нації гетьманат. Відомо всім, що за гетьманів Хмельницького та Мазепи, якого пам'ять нехай заховатиметься на віки, Козацька Нація та Україна були на висоті своєї могутності... Проглядний у своїй волі Господь Бог покарав Козацьку Націю й не довелося гетьманові Хмельницькому визволити весь свій край від поляків, ані гетьманові Мазепі від москалів. По смерті блаженої пам'яті гетьмана Мазепи, памятаючи сла-

ветні свої традиції та знаючи вагу гетьманського уряду, козацька старшина й Запорожське Військо обрали вільними голосами гетьманом бляж. пам'яті Його Ексцеленцію Вашого батька, нашого добродія, що, відомо всім, у невпинних трудах і турботах не жаліючи свого життя, захищав до смерти права Козацької Нації. Нині по смерті Його Ексцеленції Ясновельможного п. Пилипа Орлика, ніхто не кандидує на його місце, яке належить лише Вашій Милости. Пригадую тільки Вашій Милости, що за стародавніми правами Козацької Нації, ствердженнями в Бендерах при виборі Вашого славетного батька, вільна елекція гетьманів це хартія наших вольностей і без цієї елекції ніхто не може гетьманувати, хоч заслуги Ваші всім відомі" (185).

Дипломатично, але досить ясно Федір Миревич дав зрозуміти Григорові, що один факт його народження не дає ще йому права на гетьманський уряд. 44 роки минуло від часу Бендерської конституції, але для більш ніж 80-літнього Миревича ця конституція була ще єдиним джерелом устрою України.

Тимчасом Григор не претендував на гетьманат і загалом тверезіше дивився на ситуацію. Пересилаючи 6-го липня листа Миревича до Терсієра, Орлик пише: „Здається, що він трохи стурбований, що я проголошу себе гетьманом. Тільки я не бачу ще відповідної кон'юнктури для цього" і далі додає трохи іронічно: „Я напишу п. Миревичеві, щоби упокоїти його. Навіть дам йому пораду зробити все можливе в світі, щоби пробитися самому до цього непевного уряду" (186).

Але Миревич і Нахимовський поділилися

з французьким конзулом у Крими своїми думками про гетьманат, згадавши видко й Григора. Конзуль доніс про це Дезаєреві, французькому амбасадорові в Царгороді, а цей поспішив зі свого боку написати до Версалю про ці вісти „які, якщо правдиві, можуть бути вельми цікаві“.

З Версалю успокоїли Дезаєра: „П. Орлик досить розсудлива людина, волисть покищо міцну ситуацію, яку має у Франції, як небезпечні і несвоєчасні авантюри на Україні. Він резервує собі майбутність, яка залежить від ходу подій на Україні (187).

На другий рік Григор ледви не став французьким амбасадором у Царгороді. Дезаєр помер і спадщина його була вільною. Весь Secret du Roi і Людовик XV-ий сам висунули кандидатуру Григора. Цей уже навіть подав офіційальне прохання до міністерства закордонних справ, яке варт тут подати:

„...Безперечно король має підданих, гідних повного його довіря, щоби одержати амбасаду, і я певний що Ваша мудрість знайде відповідного заступника. Але я зважуюся суперничати з усіма підданими його Величності щодо знання й довгого досвіду в справах Отоманської Порти, Польщі, Швеції, Криму й Козаків. Документи, що при цьому долучаю, доведуть правдивість моїх тверджень. Вони показують ролю, яку небіжчик мій батько грав при цих державах, високу пошану, якою там користувався, вплив, що мав у всіх політичних подіях, починаючи від 1709 року до 1742 року, коли скінчилася його, сумна, але славетна кар'єра. Ви зрозумієте, що вихований у принципах мого батька й допомагаючи йому в усіх подіях, де

він боронив своїх закордонних справ — я мав змогу вистудіювати всі питання вище згаданих держав“.

Григор підкреслює далі політичне значіння його призначення:

„Знаючи мою попередню діяльність, Туреччина, Швеція, Польща побачать у мому призначенні доказ, що Франція й надалі допомогатиме цим країнам проти московської загрози. А щодо Козацької Нації, то вона шануючи пам'ять мого батька, як вождя, що стільки поклав праці на відновлення вольностей України, досі пригніченої під тиранським ярмом російської держави, вона — Козацька Нація — знаючи, що я акредитований на амбасадора Великого Володаря, могутнього протектора вільних націй, звертатиметься з повним довірям до мене через таємних емісарів, щоби зорганізувати в слушний час революцію на Україні“ (188).

Справа призначення Григора мала за собою прихильність королівської Ради й він почав підготовчу працю для своєї акції в Царгороді. 9-лютого 1755 року Григор вислав листа до нового хана, сина Девлет-Гірея, свого приятеля молодих років.

„Пам'ятаєте — писав Григор — Ваша Величносте, як колись, ось уже 40 років, наші батьки подали один одному руки і сказали: „Тому, що ми брати й друзі, треба, щоби наші діти також приятелювали“. Вам відомо, що мій батько домагався від зрадливої Московщини своїх прав і прав його нації й що він мав таку поважну лінію поведінки аж до самої смерті, тримаючись її постійно, міцно, героїчно й гідно, як це годилося з його обов'язками і рангою“ (189).

Урядові Григор склав меморіал, якого головні точки були: Франція ніколи не повинна звязуватися з Росією, бо остання насамперед у слушний час зрадить Францію, щоби захопити її вплив у північній Європі. По друге, бачучи звязок Франції з Росією подружені з Францією країни північної Європи втраять назавжди довіря до неї (190).

Не забув Григор у цій підготовчій праці й про Україну. Козак з його полку мав поїхати у Січ і там зустрінутись з якимись старшинами з гетьманщини. Заховалася інструкція, яку цей козак повинен був передати старшинам. Є це низка питань: точний географічний опис України з її прикордонною комунікацією: населення, сільське господарство, торговля, прибутки й видатки, твердині, головні обвинувачення проти московського уряду, головні щодо свого багатства та значіння особи на Гетьманщині й моральна вартість цих людей. Інструкція казала ще про необхідність дістати останні мапи й топографічні пляни України. (191).

Але Григорові не довелося осісти в Palais de France в Царгороді. Віденський двір, з яким Франція готувалася вступити в союз проти Прусії, дізнавшись про кандидатуру Григора, слушно дав зрозуміти у Версалі, що Петербурі, як союзник цісаря, ніколи не допустить на амбасадора на кордонах України таку ненависну йому особу. Григор тоді сам зняв свою кандидатуру, але порадив на амбасадора людину, яку пізнав у Швеції. Це був Вержен, що згодом залишив такий блискучий слід в історії французької дипломатії (192).

Кілька разів перед відїздом Вержен конферу-

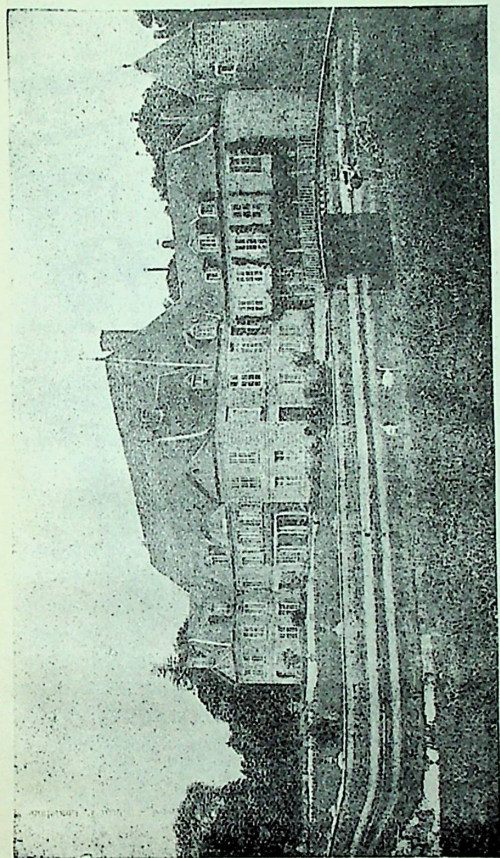
вав з Григором в українських справах і обіцяв їх піддержати. Він виконав свою обіцянку до кінця.

В серпні 1756 року Григор дістав спільного листа з датою 25-го травня від Нахимовського й Мировича з Бахчи-Сараю. Вони висловлювали подяку „за Ваші останні турботи про інтереси нашої коханої батьківщини. Не вважаючи на наш вік ми також готові служити батьківщині, як і раніше. Цими днями прибув до хана московський старшина, що між іншими запропонував нам в імені цариці амністію та повернення маєтків. На все це твердо й непохитно ми відповіли, що не маємо ніякого довіря, бо знаємо московську перфідію. Це розповів московський висланник запорожському старшині, що супроводив його сюди. Отже в ночі запорожський старшина прийшов до нас таємно і подякував в імені цілого Війська та України (він для цього і прибув у прибічній дружині московського висланника) за нашу запопадливість щодо порятунку нашої батьківщини, благав нас і надалі продовжувати працю. Він ствердив нам, що всі справжні козаки сумують по Вашому блаженній пам'яті Батькові, про смерть якого аж нині переконалися, бо не вірили московським звітам, вважаючи це черговою перфідією. Він розпитував про Вашу Милість і був дуже задоволений, що Ви продовжуєте діло Вашого Батька, за що прохав скласти Вам подяку. В імені всіх тих, для яких громадські інтереси вище за все, він ствердив нам, що ціла Козацька Нація прагне лише одного: в зручний мент скинути ярмо Росії. Зі сльозами на очах розповів нам цей старшина, що московський уряд заселює козацькі землі чужинцями — Волюхами та Сербами, що кошового отамана вивезено в кай-

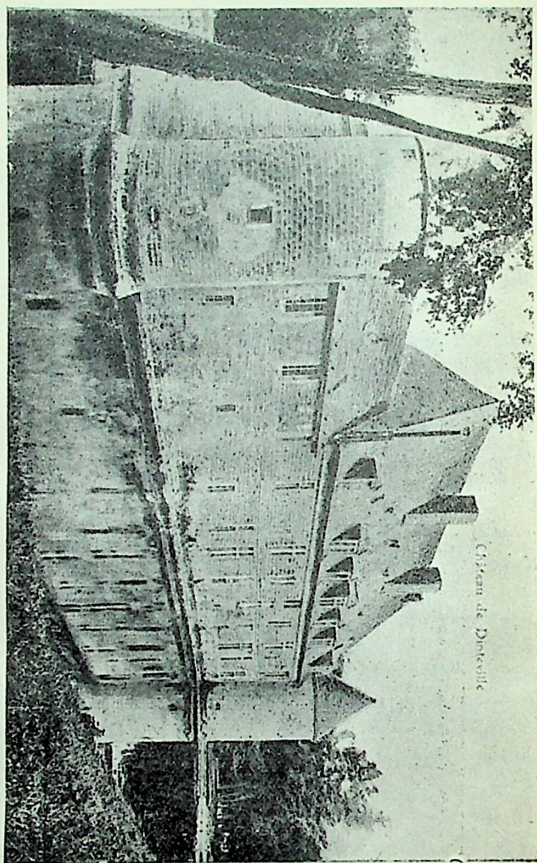
данах до Київа й що козаки на Україні в одчаю не знають, що їм робити. Незабаром на Україні не буде вільного місця для природного населення.

„Отже словами цього старшини накликаємо Вас працювати при французькому Дворі, щоби спонукати Порту й хана прийняти під свою опіку Запорозьку Січ, бодай на тих умовах, як це зробив шведський король Карло XII-ий. Залишаючи Туреччину в 1714 році він погодився з небіжчиком Й. М. Вашим Батьком, що Січ має залишитися вільною під опікою Порти й Хана, та під гарантією шведського короля, замість якого міг би виступити нині французький король.

„Ви були ласкаві порадити мені, щоби я змагав до гетьманського уряду на Україні, на нашій батьківщині, коли обставини й конюнктура сприятимуть цьому. Але коли за життя небіжчика Й. М. Батька Вашого я ніколи про це не гадав і не амбіціонував на цей уряд, то тим менше можу думати про це в такому пізному віці... Відданий назавжди інтересам батьківщини, бажаячи лише дочекатися нагоди, щоб офірувати останню краплину крові для неї і довести їй мою вірність, я й п. Нахимовський молимо Господа, щоби Він дав Вам натхнення змагати до цього уряду. Ви в розквіті віку користуетесь опікою наймогутнішого монарха у світі, якому служите, й який допоможе до здійснення наших плянів. По всьому видко, що Провидіння судило Вам славу, щоби Ви вобороли права та свободу для нашої дорогої батьківщини, проти російської тиранії й що Ви будете проводити Козацькою Нацією, згідно з її законами й справжніми інтересами“ (193).

ЗАМОК Г. ОРЛИКА В ДЕНТЕВИЛЬ У ФРАНЦІЇ
(Сучасний вигляд)

ОБОРОННІ БАШТИ ЗАМКУ Г. ОРЛИКА В ДЕНТВІДЬ
(Вид від задньої сторони)

Одчай козаків, про який писали Мазепинці, це була розлука з приводу утворення так званої „Нової Сербії“ на Запорозьких Землях (194).

Французький уряд після інтервенції Григора наказав Верженові вжити заходів перед Портою і вказати, наскільки „Нова Сербія“ небезпечна для Туреччини, бо цариця відкриває собі шлях до Чорного моря. Одночасно Руліє, міністр закордонних справ, писав Верженові:

„Ви будете видавати в імені Його Величності що року панам Мировичеві й Нахимовському, козацьким старшинам, що живуть біля хана, пенсію 100 піястрів. Одночасно вживете заходів перед отаманськими міністрами, щоби молдавський господар виплачував їм пенсію, на яку мають диплом ще з часів гетьмана Орлика. Обидва ці старшини можуть, чи то самі чи завдяки своїм друзям, бути корисними в тій країні й Його Величність буде радий, якщо завдяки його опіці вони будуть задоволені з покращання їх ситуації“ (195).

Вержен негайно розвиває енергійну акцію. Хан інтервенював зі свого боку і врешті Диван запротестував проти кольтонізації України, загрожуючи війною. Задоволений таким успіхом Вержен писав 6-го серпня 1758 року Григорові, що „Туреччина знову починає розуміти вагу України для неї й бере на себе оборону козацької справи, як за часів славної пам'яті Вашого Батька“.

Добився також Вержен успіху в особистих справах Мазепинців: вони дістали навіть належну їм пенсію за всі роки, ва які її їм не виплачували. Мирович і Нахимовський приїхали до Царгороду особисто подякувати Верженові. Останній мав з ними довгі розмови й ствердив, що вони занадто зне-

силені, щоби думати про щонебудь більш, як про те, щоби прожити спокійно останні дні свого життя (196). Російський двір був іншої думки, бо „хотя — писав канцлер Воронцов — весьма желательно б было, дабы известные злодѣи, находящіеся в Крыму, могли каким случаем истреблены или украдены быть, но как сей способ есть весьма ненадежный, к тому-ж и может за собою неприятныя слѣдствія нанести, я думаю, что лучше-б было зовсѣм в презрѣннїи оставить, толь болѣе, что никакого опасенія от их каверз имѣть не можно и они уже престарѣлые люди и скоро в гроб пойдут“.

(197).

Воронцову, дійсно, недовго довелось чекати.

Завдяки Верженові Григор врешті знайшов ще одну частину батьківського архіву. Один французький крамар у Царгороді, що мав справи з Маврокардатом, уже звільненим з господарського уряду, оповість, що в нього переховуються якісь папери гетьмана Орлика. Негайно Григор пише 4-го липня 1756 року важливого для історії Орликівського архіву, листа до Вержена:

„Я не можу досі успокоїтися, так ця вістка мене схвилювала. Це, може, найкращий день мого життя. Якби не служба Й. В., то я сьогодні полетів би на крилах до Царгороду. Папери й рукописи (écrits) мого батька, які я з сумом уважав вже пропавшими, знайшлися. Дуже прошу дістати їх і вислати мені їх гонцем. Наскільки памятаю, все це мало бути 14 грубих томів і містило: батьківське листування зі мною, з міністрами держав, що цікавилися нашою справою, ціле таємне листування гетьмана Мазепи, яке, свого часу, так пильно розшукували москалі, Дедукцію прав України мого батька,

мемуари й проекти батька в справах України, а також пригоди життя мого батька, які він постійно, аж до смерти записував” (198).

Завдяки заходам Вержена папери прибули до Григора. Це й є папери архіву французького міністерства закордонних справ з Діярієм і Дентівільські, що ми найшли. Але досить їх порівняти з реєстром, що Григор подає в листі до Вержена, щоби побачити, що це не весь архів Орлика. Де „таємна кореспонденція Мазепи?“ Де Діярій до кінця життя? Чи зникли назавжди ці високоцінні джерела нашої історії? Ніхто нічого досі не відповідає нам на ці питання...

Сам Григор уже жалівся Верженеві, що не дістав цілого архіву. Особливо скаржитися Григор на втрату оригіналу українсько-турецького договору, що ще в 1742 р. якийсь жидівський крамар узяв у застав від гетьмана: „Ох, перфідія жидівська! — пише Григор — для якої високі державні інтереси нічого, порівнюючи з грішми!...“

* * *

Війна, що дістала в історії назву „семилітньої“, розпочалася й Григор виступив на театр військових подій. З тієї доби зберігся щоденник Григора, де він докладно записує день за днем події, навіть найдрібніші (199). З цього бачимо, як пильно Григор входить у життя своїх вояків — річ така рідка за тих часів. Недаремне й любили Григора у війську.

В лютому 1757 році Григор дістав рангу „*Maréchal de Camp*“, брав участь у нещасній для французів битві під Росбахом у Саксонії, стояв під Астембергом, причинився до заняття Гановеру, був при Цімдергавфені й Лютцельберзі. У кінці 1758 р.

дістав вістку про смерть Мировича й Нахимовського, що померли майже одночасно, протягом одного місяця вересня — на Криму.

„Це були — писав Григор до своєї дружини — останні свідки нашого славетного минулого, співробітники гетьмана Мазепи та мого батька, яким до кінця залишилися вірними. Вістка про смерть моїх старих друзів кинула мене у великий сум. З усієї фаланги, що хотіла визволити наш край, я залишився один. Господь Бог лише знає — до якого часу“ (200).

Цей лист був лебединою піснею самого Григора. 1-го січня 1759 року французькі війська, на цей раз союзники цесаря, окупували Франкфурт на Майні, тоді вільне місто. На чолі окупаційної армії стояв маршал Віктор Франсуа де Брой, брат шефа *Secret du Roi*, а його помічниками були: князь Субіз, князь Каміль Льотаринський і Григор Орлик. Військовим губернатором Франкфурту призначили графа Теас де Торас де Прованс (201). Він поселився на стародавній вулиці „Перекоп Оленів“ у будинку цесарського радника Йоахіма Гаспара Гете. Сюди щодня заходили за ділом у своїх блакитних уніформах Брой, Субіз, Орлик, на яких дивилася з жадобою дитина, що згодом виросла на одного з геніїв — Вольфанг Гете; геть пізніше він описав цю французьку окупацію в своїх безсмертних споминах: „*Dichtung und Wahrheit*“.

Фридрих Великий рішив вигнати французів з Франкфурту, доручивши цю операцію своєму найкращому генералові князеві Фердинандові Бравншвайгському, який з армією рушив у похід й 13-го квітня 1759 року — в саму Святу П'ятницю. — підійшов до містечка Бергена, дві милі від Франк-

фурту, де розігралася битва, від якої залежала доля цілої Франконії (202).

Берген був у руках французів і захищав Франкфурт. Оточений стіною у 18 ступнів заввишки й три завгрубшки, маючи замок і церкву Берген, був як на ті часи, досить солідним пунктом. Мале узгір'я, де йшла битва, мало у своїй отвертій частині до 1000 метрів ширини; ліворуч був ліс Вілбіл, праворуч — село теж з назвою Берген.

У самому Бергені французи розмістили 8 баталіонів, а поза містечком: у центрі кінноту, на правому крилі гармати, а на лівому — найбільші сили, а саме 11 французьких баталіонів і два швайцарських, що служили у французькій армії. Усіма цими частинами на лівому крилі командував Орлик. Разом французів було 28.000 у Фердинанда Бравншвайгського — 40.000.

Битва почалася у 8 годині рано сутичками у лісі Вілбіл, а трохи згодом Фердинанд Бравншвайгський атакував французький центр. Атака була сильна, й після довгого спротиву французи мусіли відійти аж за мур Бергена. Ворожа армія наблизилася до містечка, не зважаючи на гарячу гарматню канонаду. Було менш-більш полудне.

Тоді виступили на сцену баталіони Орлика. Як звичайно за тих часів, Григор був у парадній уніформі: блакитного кольору, з червоними вилогами, з трьохкутнім капелюхом, на якому була біла кокарда, біло-сніжні жаботи й усі його ордери. Довкола нього блискучі штабовці. Тут були й оба внуки Пилипа Орлика — Карло і Пилип Штайнфліхти, козак Кароль і Січовики, яких імена певно на-завжди пропали для історії.

Тоді Григор витягнув шаблюку і скомандував „вперед“. Старшини булави повторили команду, замаяли білі з лілеями прапори і баталіони рванули в атаку. На переді сам Григор маючи поруч себе Пилипа Штайнфліхта, що цього дня „виправдав усі надії“.

Аж тепер почалася головна битва, бо кіннота вибігла зпід мурів Бергену. Та Фердинанд Бравншвайгський не витримав удару баталіонів Орлика. Коли сонце почало заходити, перемога Франції була повна. Армія Фердинанда наполовину знищена відступила в повному безладді. Ціла Франконія була від цієї хвилини в руках Франції.

Гете залишив нам у своїх споминах чарівне оповідання, як мешканці „Перекопу Оленів“ реагували на вістки, що приходили цього дня з лінії фронту, такого близького. Бо поміж цими мешканцями були також прихильники Фридриха Великого. Сам радник п. Гете також належав до них. Зате малий Вольфанг бажав перемоги французьким старшинам, яких бачив в їх будинку. Майбутній поет виліз навіть на найвищий поверх будинку, щоби „краще чути сальву мушкетів“. Хто не знає тої трагікомічної сторінки споминів Гетого, де він описує поворот переможців, гнів батька, що кинув військовому губернаторові в очі: „Я волів би, щоби вас післали до всіх чортів, навіть, якби я мусів туди стрибнути разом з вами!...“?

Але Гете не розповів нам того, що ми тепер знаємо з інших джерел. Того самого дня 13-го квітня 1759 року на вулицю „Перекоп Оленів“ до хати радника Йоахіма Гете до „найкращого будинку“, привезли раненого *Maréchal de Camp*. Був це Гри-

гор Орлик, якого зранила в шию бравншвайгська куля.

Хрещеник Мазепи в будинку Гетого! Історія знає такі випадки, які найбуйніша поетова уява не всілі вигадати!

Тимчасом гонці помчали до Версалю: то була перша велика французька перемога в цій війні. Брой підкреслив у своїй реляції, що Григор рішив долю битви. 25-го квітня гонець привіз з Версалю нагороду. Найвища була для Григора, якого король зробив генерал-поручником (203).

Спереду був маршалський жезл. Та сонце не всміхнулося героєві. Григор мабуть за хутко встав з ліжка, бо 1-го серпня тогоже року він уже був у нещасливій для Франції битві під Мінденом. А 14-го листопаду 1759 року „граф Григор Орлик, генерал-поручник, кавалер шведського ордеру меча і св. Люї помер у Дієвій Армії...“ (204).

Ось так на чужій країні за чужу справу помер син гетьмана Орлика, якому доля не дозволила жертвувати життя за батьківщину. Помер між чужими людьми, хоч і такими, що високо шанували цього видатного українця. Далеко від запашних Дніпрових степів, на берегах старого Рейну помер той, якого хресним батьком був Іван Мазепа.

І не покрила червона китайка його очей і не виросла червона калина на його могилі. Покрили його прапором з білих лілей і під старий французький жалібний марш Люллі ховали генерал-поручника Орлика...

Могила Григора, як і ціла низка інших славних українських могил, на чужині невідома. Де Брой писав до графині Орлик, що її чоловіка поховали „у Дієвій Армії біля Міндена на Рейні“ (205).

Але де? Я їздив у Франкфурт, у Берген, у Мінден, але нічого не міг знайти: стільки разів тут після того билися, що годі відшукати могилу Орлика, як мабуть ніколи вже й не найдуть могили його батька, гетьмана Пилипа Орлика.

Читає, що дійшов до цих рядків, не потребує довгих коментарів до значіння Григора Орлика в нашій історії й тому будемо на цьому місці звязкі.

Григор Орлик поруч з батьком протягом 30 років — цього досі не знали — піддержував звязок з найкращими українськими державниками і завдяки цьому ідеї Мазепи не завмерли остаточно в краю після катастрофи. Акція Орликів за кордоном, що спиралася на першорядні чинники європейської політики й яку знав російський уряд, не дала змоги останньому, як він цього хотів, приборкати після Полтави остаточно українську автономію. Аж тоді як Григор помер і активних Мазепинців не стало за кордоном, події пішли швидко, й українська автономія казала на себе довго ждати.

В Європі Григор захищав Україну в добу одну з найстрашніших нашої історії. Ніколи Пилип Орлик, фактично інтернований, хоч і почесно в Солуні, оточений царськими шпигунами, не міг би розвинути такої широкої акції без свого улюбленого Тельмака. А після смерти батька Григор стає єдиним оборонцем України в Європі й довго ще аж до часів Наполеона традиції Григора Орлика житимуть у французькій закордонній політиці, як клясичні зразки думки Вержена: „Козацька Нація не навидить поляків так само, як і москалів“.

Ці рядки писав Вержен 17 років по смерті Григора, визнаючи, що „ніхто у Франції не був та-

ким знавцем козацьких справ, як небіжчик граф Орлик". (206).

* * *

В останніх днях грудня 1759 року невеличка процесія підїжджала по гарній країні Марни до замку Дентевіль. Було тут кількох старшин полку Григора, кількох козаків зі стареньким Каролем, що пережив усіх Мазепинців, обидва Штайнфліхти й „старшина королівського дому“. Драгун вів коня Григора, а Кароль у касеті мав його ордери. Карло Густав Штайнфліхт ніс шаблюку свого вуйка.

Коли процесія наблизилася до замку, розігралася сцена, що з часів феодалізму заховалася в традиціях Дентевіля. „Старшина королівського дому“ вдарив тричі у ворота замку, а драгун загравав у сурми. Мажордом замку з'явився на зводженому мості й голосно запитав: „Чого бажаєте?“

— „Бачити високомогутню паню графиню Олену Орлик Ле Брюн-Дентевіль!“, відповів „старшина королівського дому“.

— „Чому хочете нарушити спокій Високомогутньої графині Олени Орлик Ле Брюн-Дентевіль, яка в жалобі глибокій оплакує свою незамінну втрату?“

— „Ми привезли королівського листа й боєвого коня Високомогутнього Пана Графа Орлика, генерал-поручника армій Його Величності, кавалера ордеру св. Люї“.

На зводженому мості заграла сурма, сторічні ворота широко розкрилися, й процесія вїхала в двір замку.

В великій святочній салі вдягнена вся в жалобу вдова, стоючи, зустріла королівського висланця

з його дружиною. Старшина Людовика XV-го наблизився та, з'явивши капелюх, поклонився й передав графині Орлик листа з королівською печаткою.

Людовик XV-ий писав:

„Madame, я втратив досконалого шляхтича, Франція сміливого й видатного генерала, ім'я якого залишиться в славетних анналах армії. В безмежному горі, що Вам трапилося, знайдіть розвагу в цьому мому признанні, що пан граф Орлик помер, як слід умирати людині його роду й гідності“.

Знову заграли сурми й на високій вежі Дентевіського замку появилися два прапори: один жальбний, другий з гербом Дентевілів і Орликів.

Пів віку тому в другому кінці Європи греміли гармати, важкі ворота бендерської твердині замикалися й спускали гетьманський прапор. Там помер хресний батько того, чий герб колихався тут на вежі Дентевілів...

Олена Орлик пережила свого чоловіка на 16 років. Вона дістала поважну на ті часи щорічну платню 4000 ліврів, а Марія Тереса дала їй ордер „Зоряного Хреста“. Коли в 1768 році Вержен у Царгороді врешті добився того, що Порта проголосила війну Росії, він писав до графині Орлик: „На жаль, Ваш чоловік не дожив до цього дня...“

15-го грудня 1775 року „Gazette de France“ сповіщала з Версалю:

„Люїза-Олена ле Брюн де Дентевіль, дама ордеру „Зоряного Хреста“ цісареві-королеви (207), вдова Петра-Григора графа Орлика де Лазіска (208), генерал-поручника Армії королівських, кавалера св. Люї, Великого хреста Шведського меча, генерал-адютанта небіжчика Й. В. польського короля (209). померла в цьому місті 12-го цього місяця“.

Дітей Орлики не мали, й через брата Олени замок перейшов врешті до сучасних його господарів.

Надзвичайне вражіння робить резиденція Григора Орлика, що майже не змінилася за двіста років. Тут саме згадуєш надпис, що Марія-Тереса наказала вигравувати на одному з воріт Зальцбургу: „Te saxa loquatur“ (Це каміння говоритиме про вас). Так тут усе говорить про Григора, починаючи від каменів двору, по яких ходив він вийшовши з бюра, де писав свої спомини й кінчаючи бібліотекою, де робив записки для своєї історії України.

Суворий час пройшов над усім цим, але справа, за яку боровся Григор, не загинула. „Козацька Нація“ перетворилася в Українську Націю, яка бачила ще більше „тиранства“ ніж ті, проти яких виступав Григор. Але вона всупереч усьому й всім, розірвала свої кайдани й в нових формах життя входить у родину вільних народів. Вона переможе остаточно на всьому її просторі, бо, кажучи словами Орликів, її справа „справедлива справа“.

І в Пантеоні української історії запишуть на одній сторінці імена Івана Мазепи, що „знехтував усім для свободи свого народу“, — Пилипа Орлика, що „з завзяттям переносив до кінця своїх днів найбільше жорстокі нещастя“, а разом з ним імя його улюбленого сина й вірного помішника, що маючи 7 років покинув батьківщину, а „залишився вірним високим принципам славетної пам'яті гетьмана Мазепи“.

Писано : 1920—1930 у Франції.

П р и м і т к и .

1) Латинський текст цього метричного відпису такий:

„Quoniam generis sui documenta illi quorum interest non facile inveniunt; verum invenire suam originem et legitime nascendi Testimonium habere tenentur. Id vero Testimonium sacerdotes ex Libris Baptizatorum in suis Ecclesiis contentis, petentibus extradere nituntur. Quapropter et ego Basilius Decanus Baturinensis aliquoties postulationibus devictus, ut perhiberem Testimonium de Illustri Prosapia et genere Illustris Magnifici Gregory Orlik cujus votis annuendo, haec de illo fideliter significo, juxta contenta in Libro Baptizatorum ad Meam Ecclesiam. Die 5. IX. anno Domini 1702 Ego sacerdos Basilius, Parochus et Proto... Ecclesiae Baturinensis baptizavi Infan-tem cui nomen Gregorius Parentum legitimorum Filium Illustris Magnifici Domini Philippi Orlik et Annae consortis ejus legitimi, de Domo Illustrium Hercicorum. Parentes de sacro fonte levantes fuerê Illustrissimus Ioannes Mazepa Dux Cohortis Zaporoviensis et Illustrissimus Dominus Ioannes Chananenko cum Illustri Magnifica Do-mina Koczubeykova cui nomen Fides. Cui Testi-monio ubique ut detur fides, proprio sigillo munio

manuque mea subscribo. Datto in urbe Baturin
Die 20. Martij Anno Domini 1748.

Basilius Decanus Baturinensis ad Aedes S. Nicolai Episcopi“.

Український (кирилицею писаний) і латинський відпис переховуються в архіві Дентевілів. Цей відпис дістав Григор у 1750 р., коли потребував його для признання за ним графського титулу у Франції. Цей метричний відпис ми знайшли у 1922 р. Кілька років пізніше др. Богдан Барвінський, розшукуючи в галицьких та львівських городських і земських актах документи до побуту Ганни Орликової в Станиславові, віднайшов подібну метричну посвідку Григора Орлика, яку й видрукував в „Ювілейному Збірнику на пошану акад. М. С. Грушевського“, Київ, 1922, I, 239. Це облятований 24. січня 1752 р. в галицькій городській канцелярії самою Орликовою відпис метрики. Текстуальна подібність документів Дентевіля й Львова, та майже один і той-же час їх появи (1750 р. у Парижі, 1752 у Львові), дає нам підставу думати, що самий відпис дістала Ганна Орликова з Батурина, який і переслала синові.

Дату хрестин Григора подається тут як 5. листопада стар. стил. тобто 16. нов. стил., але гетьман Орлик у своєму „Діярії“ подає дату народження свого старшого сина, як 21. листопаду нов. стил. Пилип Орлик нотував цю дату в 1723 р. на пам'ять, тоді як парох Василій мав під рукою церковні записи.

Є й інші суперечности між записами Пилипа Орлика та метрикою Григора. У батька Орлика читаємо: „21-го листопада зі середи на четвер. у 1702 році в Батурині, коли я був у Свейській кампанії, народився на світ син мій, Григор. Тримали його

до хресту гетьман і кавалер Іван Мазепа і Любов Кочубейвна“.

Отже в Орлика зовсім промовчаний Ханенко, а Любов Кочубеева, дружина Василя Кочубея, називається „панною“. У метриці згадана „Вібра“. Точно вияснити ці суперечности, за браком відповідних джерел, за кордоном нам не вдалося; все-ж, припускаємо, що хресна мати Григора була Любов Кочубеева.

Цікаво, що в метриці Мазепа називається просто „гетьман війська Запорозжського“, без жадних згадок про царя. Ледви чи такий був запис у титулі під 1702 р. Чи не змінив її парох Василь? Останній мусів бути в 1748 р. дуже поважного віку і той факт, що він видав метричний відпис людині, голова якої була оцінена Петербургом на вагу золота, показує політичні симпатії „протопресбитера“ Батуринаської церкви.

2) Л. О. Окиншевич „Звідомлення про відрядження до Москви“. Праці комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права. Вып. III. Київ, 1927, стр. 360.

3) У Биховському поході, де козацькими силами командував наказний гетьман стародубський полковник Миклашевський. Н. Костомарів: Мазепа. СПб. 1905, стр. 523 в XVI-му томі повного видання творів.

4) Пилип Орлик одружився з Анною Герцик 23. листопада 1698 р. в Полтаві. В 1747 р. Григор Орлик зложив замітку про свою генеалогію (Замітка ця переховується в архіві Дентевілів) За нею, першим з роду Орликів був Станіслав Орлік у 1121 р., прародич обох родин, що потім поселилися на Шлезьку та в Польщі. Тут-же перехову-

ється оригінальний диплом цісаря Фердинанда із 12. липня 1624 р. „Графові Орликові з Моравії“.

В ці часи рід Орликів уже розділився на дві вітки: одна залишилась у цісарських володіннях, а друга жила в Польщі, куди, видно, виемігрувала ще за гуситських воєн у XV віці.

У грамоті цісаря Фердинанда читаємо, що „Орлик на славянській мові означає орла і що на Угорщині ця родина має імя Olach“.

З найближчих своїх предків Григор цитує Яна Кристофа Орлика, що помер у 1592 р. і був одружений з Беатою з Бучача, з роду Пилява, дочкою подільського воєводи. Сином їх був Степан Орлик, який помер у 1636 р. (Григор покликується тут на Несвицького, стр. 470). Сином останнього знову був Степан Орлик, убитий під Хотином 11. грудня 1673 р. в 51 році; маєток його був біля Смоленська (Григор тут робить примітку, що постанови сейму 1660 р., стр. 18 вихваляють відвагу Степана Орлика).

Цей Степан Орлик мав двох синів; старшого, теж Степана, який помер бездітним і другого Пилипа, гетьмана України. За тим-же Григором, Пилип Орлик вчасно продав батьківський маєток на Минщині і виемігрував на Україну (Правоберіжну).

З боку матері Григор подає такі відомості: Павло Герцик, гадяцький староста на Україні, зі старої литовської шляхти з роду Любеч, помер у 1640 р.; одружений був зі Софією Лашинською, зі старого волинського роду „Wierzbna“, що померла в 1632 р. Син його Павло, полтавський полковник, помер у 1699 р. і похований у Києві. Дочкою його була Анна Герцик, мати Григора.

Коли щодо даних, поданих Григором, з бать-

ківського боку не можна нічого додати, бо інших джерел взагалі бракує, а нечисленні згадки в деннику Пилипа Орлика і в архіві Дентевілів не суперечать твердженням генеалогічної замітки гетьманича, то зовсім інакше справа стоїть з генеалогією Герциків.

„Павло Герцик, гадяцький староста на Україні (не забудемо, що оригінал Григорової замітки складений французькою мовою), чиста фантазія. Правда, зовсім інша, знаходиться в „Записці Кочубея на Орлика“, поданій у лютому 1708 р. Москві. „Герцик жидъ з Умани зашолъ въ часъ блискій войны до Полтавы, и там скуповаль лисицѣ, тхорѣ... и застало его тамъ дѣло войны Хмельницькой, гдѣ, яко всюда, Жидов быто, такъ и ему тая-жь смерть мѣла быти, но онъ... зложилъся крещеніемъ.. и названъ въ святомъ крещеніи Семеномъ“. (Д. Бятышъ-Бзменскій, Источники... ч. II, стр. 164). Син цього Семена і був полтавський полковник Павло Герцик.

Ледви чи Григор Орлик щось знав про жидівське походження Герциків. Беручи на увагу ті часи, треба припустити, що генеалогія з „гадяцьким старостою на Україні“ зложена була в родині Герциків ще до Григора Орлика.

5) „...Я убо єдин **иноземець** тайну тую вѣдал“. Письмо Орлика къ Стефану Яворскому. „Основа“, 1862, X, стр. 27). Або „...понеже царскому величеству будучи **иноземцемъ и пришелцемъ** в Украину, а ни на вѣрность, никогда не присягалимъ“. Ibidem, стр. 19—20.

6) Ibidem.

7) Про перебування Карла XII-го в Бендерах крім тогочасної джерельної періодичної преси, крім

спеціальних, головне, шведських видань, найцікавішими щодо побутової сторони треба вважати: „Історія Карла XII-го“, Вольтера; далі важні:

A. de la Mottrayes. Travels through Europe, Asia and into Part of Africa... London 1723, 2 vol. fol.; Mémoires pour servir à l'histoire de Charles XII, roi de Suède, par W. Theyes. Leyde 1722, 8°; Storia del soggiorno di Carlo XII in Turchia scritta dal suo primo interprete Alessandro Amara e pubblicata da N. Jorga. Bucarest, 1905, 8°; Voyage du chevalier de Belerive au camp du Roi de Suède à Bender en 1712. Publié avec notes par Demarsyn. Paris, 1872, 8°; Fragments tirés de chroniques Moldaves et Valaques pour servir à l'histoire de Pierre le Grand, Charles XII... par M. Kogalniceon. Jassi, 1845, 2 vol. 8°; Les anecdotes de séjour du roi de Suède à Bender ou Lettres de M le Bon de Fabrice pour servir d'éclaircissement à l'histoire de Charles XII, Hambourg, 1760, 8°.

8) Девлет Гірей мав 62-63 роки; це була розумна й тонка людина“ (La Mottrayes, II, 28-29).

9) Альфред Енсен: „Орлик у Швеції“. Записки Наук. Тов. ім. Шевч. vol. 92, ст. 6.

10) Лист до батька з 1731 р. („Діярій“ Орлика).

11) D. 20 Novembris (1717) habe ich 2 Russische Bücher gelent Eine Betbuch, andere Liturgia Sacra heisen. Gregorius Orlik, restit 25 oct 1718.

D. 23 (Nov. 1717) hab ich von Bibliothec gelent Ein Gramaticam Iustii Lipsi Epistolas und Epistola Ciceronis Junii und Adagia. Gregorius Orlik rest. 27 Nov. rest. 31 Jan. 1719.

Manutius in Ciceronis Orationes Pontani pro gymnasmata 2 Thomi d. 27 Novembris Anno 1717.

Gregorius Orlik Manutius och pars posterior af Pontano intef. d. 5 Febr. 1718 Pars prior restit d. 31 Jan. 1719.

D. 14. Mai (1718) hab ich aussgelent Ciceronis Episto Orationes Th.: I. Greg. Orlik, restit d. 25. Oct. 1718.

Подаємо цю виписку текстуально, як надіслала нам університетська бібліотека в Люнді. Як бачимо, тут мішана німецько-латинська шведська мова. Григор ніби-то писав тут німецькою мовою.

12) Енсен, ор. сїт.

13) Всі відомості про цю подорож беремо з „Діярія“ Пилипа Орлика.

14) Сборникъ статей ...Кіевской комисіи... 1916, вип. II.

14 а) У 1725 р. Григор зі своїм полком стояв в селі Кемберґ. („Діярій“ П. Орлика, 2. IV. 1726).

15) Анастасія Пилиповна Орлик, замужня генералова Штайнфліхт, померла в 1728 р. у Кілі, в Гольштинії.

16) Мова йде про переговори з російським урядом, що Орлик тоді вів через гольштинське представництво у Петербурзі.

17) Замішаний у пертрактаціях Карла XII. і Мазепи, Понятовський був у Бендерах у тісних зносинах з укр. еміграцією і залишився на ціле життя приятелем Орликів.

18) З цього року в архіві фран. мін. зак. спр. (Correspondance Consulaire, Salonique) переходується лист Пил. Орлика, який вітає „короля Станіслава“ з нагоди шлюбу його дочки з Людовиком XV-м.

19) Цюліх, старий Каролінець, командував у 1709 р. полком франц. драгунів у шведській

армії і вирушив разом з Орликом у 1711 р. на Україну. Fabrice, loc. cit. 48) пізніше барон і генерал-лейтенант, командант Штральзунду, а потім носол у Варшаві.

20) Імена цих старшин не збереглися. Про цей епізод у меморіялі Григора Орлика до Геди, шведського посла у Парижі у 1730 р. (Арх. Дентевілів).

21) Французького амбасадора у Царгороді називали „віце-султаном“, а турки про нього говорили, що „тримає в своїй кишені всіх інших франкських (тобто християнських, І. Б.) амбасадорів“.

22) *Theatrum Europaeum... Franckf., 4°, vol. XV., ст. 268.*

23) Antoine-Felix marquis de Monti, народився у Больонії 29. XII. 1684. Підчас регентури Пилипа Орлеанського займав дипломатичні посади.

24) Архів. Франц. Міністерства Зак. Справ. *Cor. Pol. Pologne.* депеша Монті з 11. листопада 1729 р.

25) Pierre Boué, заслужений франц. історик Станіслава Лещинського, у своїй клясичній праці „Un roi de Pologne et la couronne ducal de Lorraine Paris, 1898, 8°“ називає Бартеля (Barthel) „лівонцем“, не знаючи, хто заховався під цим іменем (Стр. 148). Сучасник цих подій адвокат Barbier, в щоденнику, яким Boué користувався, говорить про якогось „шведського шляхтича“, але не знав його справжнього прізвища, бо і сам, як і широкий загал, не міг цього знати.

У літку 1920 р. ми надіслали до п. Boué архівні нотатки щодо особи Бартеля — Орлика і в своїй останній праці „La cour Polonoise de Luneville“, (Nancy—Paris—Strasbourg, 1926, 8°) льотарин-

ський історик, подаючи наші записки (ст. 216-7) признає, що Бартель це справді Григор Орлик.

Геть пізніше ми знайшли в архіві Франц. Мін. Зак. Справ документ, що остаточно вирішає це питання. Документ цей — депеша Монті з 7. січня 1732 р. (Pologne, Cor. Pol. vol. 197) до кардинала Флері такого змісту:

„...Le fils du général des Cosaques M. Orlik qui sous le nom de Barthel (підкреслення наше) officier suédois, a été persuadé par le Palatin de Kiov, le Maréchal de la Couronne, le Primat de faire un voyage en France.

I. Représenter au Roy Stanislav les desseins de Roy Aoguste de former le projet à mettre son fils sur le trône.

2. Obtenir de la Cour de France des recommandations à l'ambassade de France à la Porte pour que celle-cy favorise son père qui est à Thessalonique dans son dessein à propos de l'Ukraine, pour avoir une liaison avec les Cosaques“...

Роскішно видана в обмеженій кількості примірників праця Воує „La Cour Polonoise...“ взагалі перша у французькій мові подає за нашими архівними записками відомості про Григ. Орлика. На жаль, у цих записках чимало друкарських помилок, а також і ті трапилися наслідком нескрізь вірного зрозуміння автором наших рукописних записок. Коректи цих записок ми не бачили, бо загубили на кілька років звязок з п. Воує: не могли ми через це і подати відомості про те, що знайшли пізніше в архіві Дентевілів.

Воує, між іншими подає (ст. 213) рік народження Григора, як 1698 і цю дату ми йому пода-

ли, бо в 1920 р. не було ще в нашому розпорядженні денника Орлика та архіву Дентевіля, а знайшли ми цю дату в архіві військового міністерства.

26) 23. IX. 1725 р. утворено ГанOVERську Лігу, в склад якої ввійшли Франція, Англія, Голандія та Прусія. Завданням Ліги було утримати в силі утрехтські трактати. Про зносини Орлика з Лігою див. наше „Гетьман Пил. Орлик і Франція“. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, том 134—135.

27) „Pro Memoria“ разом зі шифрованою депешою Монті в архіві Мін. Зак. Спр. Pologne, Cor. Polit. vol. 184, під датою 1. IX. 1729. Її копія трохи відмінна від оригіналу. Ibidem vol. 185, fol. 131.

Про цей меморіал згадує Вілнев з Царгороду 5. IV. 1730, Turquie, Cor. Polit., vol. 81.

28) Ці подробиці находимо в листі Григора до батька з 2. XII. 1729 р. Пашпорт на імя Бартеля є в архіві Дентевілів.

29) Pierre de Nolhac: Louis XV et Marie Lezczinska. Paris 1920 ст. 4—6.

30) Лист з 6. XII. з Шамбору.

31) Лист з 8. XII. 1729 р.

32) Mémoires d' Argenson, т. XII, ст. 45.

33) Recueil des instructions aux ambassadeurs de France, Pologne, т. II, ст. 16.

34) Див. наше „Гетьман Пил. Орлик і Франція“.

35) Клявзула ця звучала: Poloniae atque ei adhaerentibus cosacis et Zaporoviensibus et iis cosacis qui serenissimo Hano Crymeae domino Deuletgeraj confederati sunt ex parte Cari nulla in posterum molestia fiat, sed ut a longa annorum serie nullumius habuit in illis locis ita modo ex iis omnibus sese subtrahere debeat.

36) Арх. Мін. Зак. Спр.: Cor. Pol. vol. 186.

37) Докладно про Суасонський конгрес наше: „Гетьман Пилип Орлик і Франція“.

38) Пор. лист Станіслава Лещинського до Монті з 23. I. 1730 р. Арх. Фран. Мін. Зак. Справ. Pologne, Cor. Pol, vol. 187.

39) Лист в архіві Дентевілів. Про цей епізод докладно в нашій розвідці „Вольтер і Україна“ в „Україна“, Київ, 1926; I. стр. 34—42.

40) „Вольтер і Україна“, стр. 37.

40 а) Анастазія Штайнфліхт з Орликів (1699—1728).

40 б) Петра II-го.

41) Виписки з усіх листів у деннику Орлика.

42) Жан-Франсуа де Тур де Віленев, французький посол у Туреччині до 1741 р., якого місця, по словам німецького орієнталіста Гамера, була найбільш блискучою та успішною у франко-турецьких зносинах протягом трьох сот років (III, LXVIII). Віленев визначався високою чесністю і непідкупністю, на ті часи річі досить рідкі у дипломатів. Помер Віленев у 1752 р. у Марселі. Див. Albert Vandal: Une Ambassade française en Orient sous Louis XV. La mission du Marquis de Villeneuve, Paris, 1887.

43) Франц. Мін. Зак. Спр. Pologne, Cor. Pol. vol. 188, fol. 71.

44) Ibidem. Turquie, Cor. Pol. vol. 81.

45) Реляція Віленева Шовеленові з 9. IX. 1730. Bibliothèque Nationale Fonds français, 7178.

46) Польський оригінал листа в архіві Дентевілів.

47) Натяк на грецьке походження фанаріота Маврокордато. Гетьман дуже скептично ставився до греків, яких пізнав у Солуні.

48) Польсько-латинський оригінал у Дентевілів, відпис у „Діярії“ гетьмана.

48 а) Оригінали всіх трьох листів в архіві Дентевілів і архіві Франц. Мін. Зак. Справ, відписи у „Діярії“ Пилипа Орлика.

48 б) Граф Кльод-Александр де Бонневаль (1675—1747), франц. генерал стародавньої родини, потім на службі цісаря і нарешті отуречився, діставши титул паші від Ахмета III-го; його отуречення було великим скандалом в християнській Європі 18-го століття.

48 в) Соловьев, *op. cit.* XX. ст. 74.

48 г) Архів Дентевілів.

48 д) Національна бібліотека франц. Nr. 07178.

48 е) Архів Дентевілів.

48 з) Діярій П. Орлика.

48 ж) Мін. Зак. Спр. Turquie, *Cor. Pol.* vol. 83, fol. 117.

49) У 1731 р. морський міністер Морена доручив ескадрі Труена бомбардувати береги Альжиру й Тунісу, в обороні нападів, від яких страждали південні землі Франції. 3-го червня Тюї де Труен був в Альжирі, де примусив Бея визволити захоплених невольників, те-ж саме він зробив у Тунісі. Потім ескадра відвідала Александрію, Сен-Жан-д'Акр, Саїд, Александрету, Триполіс у Сирії, Кипр, острови Архіпелягу і нарешті Смирну, де і знайшов її Григор. Гюї-де-Труен помер 27. вересня 1736 р. Про цю місію див. рукопис, що переховується в бібліотеці гідрографічного відділу франц. морського міністерства *Journal de la Compagne des quatre vaisseaux du Roy l'Espérance, le Léopard, le Toulouse et l'Acyon, armés à Toulon en 1731, commandés par M. Du Guay-Trouin, lieutenant-*

general des armées navales de Sa Majesté, ayant pavillon quarré a l'artimon.

Там-же і корабельний журнал, на який покликалось. Цікаво, що Григор наводить батькові спомини Труена про його кампанію в Бразилії. Перше їх видання зявилося в 1730 р. під назвою: *Memoires de Du Gué-Trouin, chef d'escarde des armées de S. M. T. C., Amsterdam, 1730, 8°.*

Можливо, що примірник цих споминів Григор знайшов на кораблі.

50) Всі ці подробиці з листа Григора до батька з Тульону. Відпис у „Діарії“.

51) Meszek, або Meszech, або Meschek, був правою рукою Станіслава у Франції.

51 а) Лист з Ліону. В паперах Орлика. Архів Франц. Мін. Зак. Справ.

52) Арх. Фр. Мін. Зак. Спр. Turquie, Cor. Pol. 1731.

53) Пилип Орлик приятелював і листувався з Ракочієм, теж тоді емігрантом у Туреччині на Родосто; цим, мабуть, пояснюється згадка в меморіалі про особу лідера угорських сепаратистів.

54) Арх. Мін. Зак. Спр.: Cor. Pol. Russie.

54 а) Апостол був обраний, бо Петербург боявся закордонної акції Орлика, який мав ще й чимало прихильників на Україні. Але без огляду на твердження Орликів — треба знати, що Апостол робив все, щоби зберегти автономію України. Сучасний нам історик може спокійніше, ніж Орлики, оцінити роллю Апостола й ствердити, що „без сумніву він щиро бажав добра своїй Україні... треба пам'ятати, як трудно було здобутися йому на якунебудь твердшу політику, маючи навколо себе нові покоління українського громадянства, виховані в мо-

сковській школі, зневірені в можливості не то що боротьби, а й просто якогось гідного поведження...” (М. Грушевський: Ілюстрована історія України, Київ 1907, р. с. 404).

55) *Ibidem*. *Cor. Pol. Turquie*, vol. 107, fol. 137.

56) Франц. відпис грамоти в „Діярії“ Орлика.

56 а) *Ibidem*.

57) Французький амбасадор в Царгороді під час пертрактацій Орлика 1711—1712 рр.

58) Бася Орлик подала 2-го січня 1731 р. шведському королеві Фридерикові супліку німецькою мовою. Вона підкреслювала, що родина її в Кракові дійшла до вбогости й обтяжена боргами і що батько живучи в Туреччині не може нічим допомогти їй... (Енсен, *op. cit.* стр. 19).

59) *Bibl. Nat. Fonds francais*, N. 7177.

Також Архів Франц. Мін. Зак. Справ: *Turquie, Cor. Pol.* Депеша з 3. IV. 1732 р.

60) В архіві франц. морського міністерства переховується меморіал цього самого Глявані про Запорожців у Криму з часу 1728—1730 р.

61) Фр. Мін. Зак. Спр.: *Turquie, Cor. Pol.* Депеша Вільнева з 6. VII. 1732 р.

62) Посідаючи всі таємниці франц. дипломатії в Туреччині, де Лярія був у центрі всіх справ протягом 40 років. Амбасадори мінялися в Царгороді, він, жива традиція, залишався на своєму місці.

63) Усунений Великий Везир Топал-Осман-Паша був сміливим вояком, щасливим вождем і державним діячем великого розуму. У вік занепаду своєї раси він був виїмковим явищем. Він розумів небезпеку, якою загрожує Москва й явно готувався до боротьби. Це був великий друг Франції; в молоді роки французький старшина врятував йому

життя й з того часу до смерті був він відданий Франції. „Ви можете написати королеві — казав Осман Паша Вільневу — що колиб навіть султан вибрав Великого Везира поміж французами, цей Везир немавби більше французького серця, ніж я“

64) Наступник Османа Паші.

65) Архів Дентевілів.

66) Архів Фр. Мін. Зак. Спр.: Папери Орлика.

67) Франц. відпис листа в „Діярії“ Григора.

68) Архів Фр. Мін. Зак. Спр.: Turquie, Cor.

Pol. vol. 86, fol. 203.

69) Ibidem, fol. 219.

70) Франц. відпис листа з Бахчи-Сараю в архіві Дентевілів.

71) Michalonis Litvani de moribus Tartarorum, Litvanorum et Moschorum. 1615. Базель.

72) Німець Манштайн, старшина російської служби, що брав участь у російській кампанії на Крим, зложив в 1736 р. з наказу генерал-фельдмаршала Міниха, опис Бахчи-Сараю. Видруковано вперше в „Рус. Старина“ в Петербурзі в 1875 р.

73) Опис палати беремо з Манштайна.

74) Опис авдієнції у франц. листі Григора до батька з 23. листопаду 1732 р. з Царгороду в архіві Дентевілів. Відпис у „Діярії“.

75) Татарський оригінал у Дентевілів, франц. відпис, яким користуємось, у „Діярії“.

76) Оригінал франц. мовою у Муз. Дентевілів.

77) Григор має на увазі трагічні дні втечі через Дикі Поля після Полтави.

78) Лист з 26-го листопаду 1732 р. Відпис у Дентевілів. Про питання, де була Січ доби 1709—1734 рр., див.: Д. І. Яворницькій, Історія Запорозьких Козаков. т. I. (2 вид.) стр. 134; II, 542—547 А. А. Скальковскій. К Історіи Запорозья „Кіевская

Старина", 1882, т. III, стр. 178; П. А. Иванов, „Матеріали по історії Запорозжя XVIII в. Записки Одеського Общества Истор. т. III. стр. 63.

79) Фр. Мін. Зак. Спр.: Pologne Cor. Pol., vol. 227.

„Détail des voyages que j'ai faits pour le service du Roi...“

80) Фр. Мін. Зак. Спр. Cor. Pol. Turquie vol. 84, 86; Pologne, vol. 206.

81) Фр. Мін. Зак. Спр. Cor. Pol. Turquie vol. 87, fol. 96.

82) Фр. Мін. Зак. Спр. Cor. Pol. Pologne vol. 227. „Détail des voyages...“

Всі патенти Григора знаходяться в музею Дентевілів.

83) Фр. Мін. Зак. Спр. Cor. Pol. Pologne vol. 207.

84) Рукопис у Бритійському музею: Additional Manuscripts 33056, fol. 415; 32782 fol. 134, 135.

85) Про цю подорож див. **рукописи** Арсеналу: N. 6622 (Recueil de lettres du Garde de sceaux Chauvelin au Maréchal du Bourg. 1733—1738); бібліотеки Мазаріні: N. A. 15415 (Recueil de pièces sur les affaires de Pologne par rapport au Roy Stanislas et à son élection); Національного Архіву Série K. Lettres de Stanislas à Marie Leczinska (1733—1736); міністерства закордонних справ: Pologne, vol. 2, Mémoires et Documents. Порівн: Boyé: Un roi de Pologne et la couronne ducal de Lorraine, Paris, 1898.

86) Мін. Зак. Справ: Cor. Pol. Pologne, vol. 227. „Détail des voyages“...

87) Архів Військового Міністерства. Тека Григора Орлика.

88) З дня 24. вересня 1733.

89) Barbier: *Journal historique et anecdotique du régime de Louis XV.* Paris, 1857, LV, 7.

90) Pierre Boyé, там-же, теж не знав імені гонця.

91) „Erée pour M. Hag“. *Cor. Pol. Pologne*, vol. 208.

92) Мін. Зак. Справ: *Cor. Pol. Turquie*, vol. 87. Пор. також лист Станіслава з Данціґа з 27. жовтня 1733 р. до його міністра Гулена: „Бартель повернувся і подав мені приємну вістку, що лишив Вас у Шамборі ангелем-хоронителем королеви (польської) „Lettres inédites du Roi Stanislas... à Jacques Hulin... par Pierre Boyé стор. 54. Лист цьогож Hulin'a до Флері про Григора в Мін. Зак. Спр. *Pologne*, vol. 208 (з дня 22. IX.).

93) Є дані, що російський двір у цьому 1733 році мав відомості про наміри Орликів. Це видно зі справи так званої князя Черкаського, якого обвинувачували в замаху проти цариці Анни. Якийсь агент його був у Кілі, в Гольштинії, де зустрів Басю Орлик при дворі Герцоґа, від якої дізнався про орликівську акцію. Див. „Русский Архив“, 1871. Багато тут поплутано, але самий факт побачення з Басею Орликівною не підлягає сумніву.

94) Мін. Зак. Справ: *Cor. Pol. Turquie*, vol. 90.

95) *Ibidem*.

96) *Ibidem*, депеша Віленева з 18-го березня.

97) Соловьев, *loc. cit.* XVIII, 74, 75.

98) Мін. Зак. Справ: *Cor. Pol. Turquie*, vol. 90.

99) Пор. Paul Vaucher, *Robert Walpole et la politique de Fleury (1731—1742)*. Paris, 1924, С. 473.

100) Майже напередодні своєї димісії Шовелен зложив меморіал, ідейним автором якого був Гри-

гор Орлик. „Король Карло XII. — читаємо тут — зробив Європі злу прислугу, навчивши москалів бити своїх ворогів. Незабаром вони перейдуть з України через Дніпро, займуть Молдавію та Волощину та опанують Царгородом. Союз Москви з Цісарем завсіди буде існувати, бо він по суті відповідає інтересам обох Дворів. І тоді слідами України, вже майже московської провінціїє, піде Крим, Кавказ, Польща, бо нема меж московській амбіції“. Вандаль („Une ambassade française en Orient sous Louis XV, ст. 270), приписує цей меморіал Шовеленові.

101) Мін. Зак. Справ: *Cor. Pol. Turquie*, vol. 90. Депеша Віленева з дня 1-го травня.

102) Маніфест цей цілістю, але, мабуть, за дефектною копією, видрукований був у „Київськ. Стар.“, 1882, IV. ст. 107—118. Видавці датують його 23. квітнем 1734 р.; ми гадаємо, що видав цей маніфест Орлик десь з початком травня.

103) ...cette rusée et abominable Nation.

104) Мін. Зак. Справ: *Cor. Pol. Turquie*, vol. 90.

105) Націон. Бібліот. Рукопис відділ n. a. f. 7180 Депеші Віленева.

106) Мін. Зак. Справ: *Cor. Pol. Turquie*, vol. 90.

107) Нац. Бібл. Рукопис n. a. f. 7180. Реляція з 31-го травня 1734 р.

108) *Ibidem*, лист з 28 липня. Див. дуже цікавий лист гетьмана до Віленева з 12. III. 1735 р., що ми подали в праці „Гетьман Пилип Орлик і Франція“ ст. 124—126.

109) При цій нагоді звертаємо увагу українських дослідників у московських архівах на так звані „Теки Міллера“. Можливо, що там дещо знайдеться для цього питання.

110) Літописець Рубан (Бантыш-Каменській, Історія Малороссії. Вид. 1903 р. ст. 448. Манштейн у своїх споминах *Mémoires historiques... Leipzig 1771*; є видання 1772 і 1862 pp.; є 4 видання в англійській мові і 2 в німецькій) пише про Кейта: „Людина чесна та правдива, Кейт за рік зробив на Україні більше, ніж його попередники за 10 років“. Кейт залишив спогади: „*A fragment of a Memoir of Feldmarshal James Keith written by him Self (1714—1734), Edinburgh 1845, 4°*“.

Книга ця є у Бритійськ. Музею як великий раритет, бо видана була в дуже обмеженій кількості примірників *Spaldeng club'om*. Про прихильне відношення Кейта до України див. також: *Memoirs and papers of Sir Ander Mitchell (1736—1771) by And. Bisset, London, 2 vol. 8. 1836, II. 416 та 433 442*.

Пізніше Кейт подібно як інші чужинці, посварився з російським урядом, залишив Росію й помер 3-го травня 1758 р., як фельдмаршал Фридерика Великого.

111) Про цю подорож Григора: Мін. Зак. Спр. *Cor. Pol. Pologne, vol. 227. „Détail des voyages...“* Нац. Бібл. рукоп. н. а. f. 7180. Масонський папент Григора Орлика у Музею Дентевілів. Тут-же лист Кейта, як він був уже в Парижі, написаний по масонському.

112) Мін. Зак. Спр.: *Cor. Pol. Pologne, vol. 221*. Довгий меморіал Григора з Марсель з дня 18. грудня 1735 р. Цього разу між іншим Григор відкрив зраду франц. конзуля в Крими Главані (грека з походження), про якого ми згадували вище. Главані був таємним агентом ворогів і хто знає, чи не через нього Москва так добре була поінформована. Віле-

нев звільнив пізніше Главані (Нац. Бібл. п. а. f. 7180, депеша з 15. квітня 1734 р.).

113) Мін. Зак. Спр.: *Cor. Pol. Pologne*, vol. 221.

114) Оригінальний татарський лист разом з франц. перекладом в архіві Міністр. Зак. Справ: *Turquie*, *Cor. Pol.* vol. 93.

115) Мін. Зак. Спр.: *Cor. Pol. Pologne*, vol. 224. Інструкція з 27-го жовтня 1735 р.

116) *Ibidem*, vol. 227, fol. 500—510.

117) *Ibidem*.

118) Патент в архіві Дентевілів.

119) „*Mr. Du Theil n'a pas jugé à propos de m'introduire ni chez les Ministres de cette cour, ni chez les Ministres de Russie et de Saxe — on me peut prendre pour un espion...*“ Мін. Зак. Спр. *Cor. Pol. Autriche*, vol. 186. Депеші Du Theil'a в 187-му томі.

120) „Тільки росіяни були здібні в Європі зробити таке з амбасадором (Eloge historique de M. Tercier, prononcé à la Séance publique de l'Academie Royale des Sciences... de Nancy le 20. Octobre 1767. Nancy. 12°.

Терсієр (1704—1767) був швайцарського походження.

121) Він помилявся: рівно за 78 років російські війська окупували Париж...

122) Мін. Зак. Спр.: *Cor. Pol. Pologne*, vol. 226. Лист Григора до Флері з 19. квітня 1736 р.

123) Секретар Григора.

124) Лист з Бутона з 25-го квітня 1736 р. Мін. Закорд. Справ: *Cor. Pol. Pologne*, vol. 226, fol. 30, 31.

125) *Ibidem*, vol. 32—33.

126) *Ibidem*, fol. 16.

127) Мін. Зак. Спр.: Cor. Pol. Pologne, vol. 226.
Лист з Медона з 23-го грудня 1736 р.

128) Ibidem.

129) Лист з Люневіля з 25. липня 1737 р.
Pierre Boyé: *Lettres inédites du Roi Stanislas...*
A Jacques Hulin... ст. 67—68.

130) „C'est Stanislas lui-même qui, dans sa mauvaise humeur, altère ici la vérité et se montre singulièrement ingrat“ loc. cit. примітка 3-а до 68 стор.

131) *Turquie. Cor. Pol. vol. 97.*

132) Розпочавши війну зі Швецією, цар Петро окремим договором з польським королем Августом обов'язався повернути в разі успіху Польщі шведську Ливонію, але Шереметєв захопив її в 1710 р., а в 1721 р. Росія анексувала її.

133) Реляція датована з 24-го жовтня 1737 р.

134) Див. повний текст: „Tableau historique, politique et pittoresque de la Turquie et de la Russie, Paris, Pantin, 1854, fol. 5. Його друкували багато разів.

135) Лесюр подав це саме вперше в своїй праці: „De la politique et des progrès de la puissance russe“, Paris 1811. 2-ге видання: Paris 1812. Лявіс і Рамбо вважають автором „тестаменту“ Лесюра („Histoire Générale...“, VI, 722). Ще раніше авторству Лесюра присвячено окрему працю: *Das Testament Peters des Grossen eine Erfindung Napoleons, von G. Berkholtz, Saint-Petersburg, 1877.* Пор. „Ausburger Allgemeine Zeitung“, 1865, X, 225—227; „Libre Parole“, 1896, 4. IX. Польський історик Сокольницький вважає автором „тестаменту“ знаного польського емігранта у Франції генерала Михайла Сокольницького, але й останній по-

кликнується на кавалера Д'Еона: („Revue des Sciences Politiques“, 1912, t. XXVII, p. 88-98). Проф. С. Томашівський писав теж, що „тестамент сфабрикували поляки“. („Бісмарк і Україна“, в „Літописі“, Берлін, 23-го лютого 1924, ст. 115).

136) Про його звязок з Україною буде в нашій праці „Україна й франц. дипломатія 18-го віку“.

137) Див. наше „Napoléon et l'Ukraine“ в „Revue des Etudes Napoléoniennes“ 1922, VIII—IX, ст. 33—36. Докладніше в виготовленій до друку праці: „Наполеон і Україна“.

138) Григор переслав батькові копії свого меморіялу, а цей у листі з 30. серпня 1738 р. писав йому: „Читав з приємністю... Ти зовсім справедливо оцінив ситуацію... Я похваляю цілковито все... Я захоплений мудрістю й щирістю твоїх висловів... Я гадаю, що Французький Двір з приємністю бачить, як Порта користується ситуацією, щоби побити Царицю і Цісаря, однаково ворожих для Франції та отоманської Імперії, бо це лежить в його інтересах...“ (Мін. Зак. Спр. Cor. Pol. Pologne, vol. 227, fol. 259, 260). ,

139) Ibidem, той-же самий лист. Той самий зміст находимо в листі гетьмана з 1-го листопада 1738 р.

140) Про цей епізод див. друквану реляцію „Relation du meurtre horrible et prémédité commis 28 Juin N. St. 1739 près de Christianstadt en Silésie sur la personne du Major Malcolm Sinclair. Traduit d'après l'original suédois“ в архіві Мін. Зак. Спр. Suède. Mem. et Doc. vol. 24, але особливо невиданий власноручний рукопис Григора в архіві Дентевілів „Relation de tout ce qui s'est passé à l'occasion de l'infame assassinat

du Baron de Sinclair⁴. („Реляція про все, що сталося з нагоди безчесного замордування барона Сінклера“).

141) Листування Мініха зі своїм урядом у цій справі у Соловйова, *loc. cit.*, IV-й том, ст. 1568, 1653 (друге видання в 6 томах).

142) Реляція Григора в Дентевілів. Григора Герцика росіяни захопили в 1721 р. у Варшаві й вивезли до Петербурга. Про це докладно в „Діярії“ гетьмана Орлика.

143) Це зрадливе вбивство викликало обурення в усій Європі; появилися памфлети, брошури. Див. *Sveriges politiska Hist. af Carl Malmström, Stockholm, 1870, II. 230—234.*

144) Може його врятували якісь українці російської армії? Тоді зрозуміла його обережність, та це лише, звичайно, наша гіпотеза.

145) Архів Військового Міністерства. Службовий реєстр Григора.

146) Франц. амбасадор.

147) Повний цей меморіал — важливе джерело для Мазепиної задуми — ми видрукували в „Хлібор. Україні“: 1922—1923, ст. 27—30.

148) Мін. Зах. Спр.: *Cor. Pol. Pologne, vol. 227, fol. 418—424.* Див. *ibidem, fol. 427—432*: Меморіал Григора з 30. листопада 1741.

149) Лист в архіві Дентевілів (шведською мовою). Пор. лист Григора до високого шведського достойника Кароля Юденборга: „...Блискуче становище справ, Порти, урочисте приречення, яке вона дала батькові останній раз, коли він бачився з Великим Везирем біля Відня, що Порта допоможе у всьому задля ревіндикації від Росії права на вільне посідання України, що належиться батькові

та його нації... могли-б вернути страчене моїм батьком і дати йому нагоду бути корисним разом зі своїм народом для інтересів шведського королівства... Хоч яким слабим знаряддям може видаватися мій батько, то щоби його зрозуміти в такому далекосяглому проєкті, прошу добре зважити, що козацький нарід, на чолі якого він стоїть, як законний вождь, вибраний за згодою славної пам'яті короля Швеції Карла XII-го і визнаваний в цьому характері Отоманського Портою, — стогнучи від часу нещасливої Полтавської битви під тиранським ярмом російського панування, дихає лише надією на слушний час для увільнення від того ярма“ (А. Енсен, Орлик у Швеції, ст. 19—20).

150) Соловьев, *loc. cit.*, vol. 21, 239, vol. 22, 173, vol. 24, 147.

151) Лист в архіві Дентевілів, властиво франц. переклад, мабуць з польського.

152) *Ibidem*.

153) Мін. Зак. Спр.: *Cor. Pol. Truquie*, vol. 111. Реляція Кастеляна з 7. червня 1742 р. ,

154) Мін. Зак. Спр.: *Cor. Pol. Suède*, vol. 202.

155) *Ibidem*.

156) *Ibidem*. Лист з 1-го вересня.

157) Арх. Військового Міністерства; тека Григора.

158) Войнаровського захопили в 1716 р. Див. наше „Арешт Андрія Войнаровського“. Записки Наук. Тов. ім. Шевч. Ювілей. Збірн. Львів, 1925.

159) Відпис листа в замку Дентевілів.

160) Меморіал цей видрукував шведський історик Вестрін в „*Historisk Tidskrift*“, 1905.

161) С. Filitti: *Lettres et extraits concernant*

les relations des principautés roumaines avec la France (1728—1810). Bucarest, 1915. с. 429.

162) У старій Франції полки мали назву або якоїсь провінції, або вельможі, власника полку, або було ще кілька полків, частину яких доповнювали з чужинців, напр.: „Royal suèdois“, „Royal hongrois“ і т. д.

163) „Бо таке наше бажання“ (дослівно: „наша приємність“), сакраментальна формула, якою кінчалися королівські акти старого режиму.

164) Сам патент у Дентевілів; всі папери про нагороду в теці Григора у Військ. Мініст.

165) Лист з 3. квітня 1745 р. Арх. Військового Міністерства.

166) Мін. Зак. Спр.: Mem. et Doc. Pologne, vol. 2, fol. 221.

167) „Le Sieur Comte d'Orlik fils Majeur de défunt Haut Puissant Seigneur Philippe Comte d'Orlik Chef de la Nation Cosaque et Haute et Puissante Dame Anne Hertzig son épouse, actuellement sa veuve“. Графський титул признаний за Григором ще вкінці 30-х років. Оригінал у Дентевілів.

168) В замку є пакунок інтимної кореспонденції Григора та його дружини. Шануючи волю власників замку, ми не подаємо цих листів; тільки беремо з них кілька рис. Зрештою, листи ці суто інтимного характеру.

169) Самий бруліон не заховався в цілості, а лише окремі аркуші, всього 9.

170) Мін. Зак. Спр.: Cor. Pol. Pologne, vol. 239, fol. 529, vol. 243, fol. 57.

171) Ibidem vol 243, fol. 188, Лист до Терсієра з 22. вересня 1755 р.

172) Rulhière: Histoire de l'anarchie de Pologne, Paris, 1807, I, 121.

173) К. 157—159. I.

174) Відносинам Кирила Розумовського до Франції ми присвятили окрему розвідку, що друкується в „Записках історично-фіольологічного відділу“ Всеукр. Акад. Наук.

175) Мова тут, видко, йде про гербовник, що Київська Академія зложила для Розумовського у трьох мовах (латинській, польській й церковно-славянській), де доводилося, що Розумовський походить від князя Богдана Рожинського, що був у XVI ст. гетьманом Запорозьжа й нащадком Гедиміна (Д. Бантыш-Каменскій: Історія Малої Росії. 1903, ст. 593). Само собою, що ця генеалогія є апокрифом.

176) Мін. Зак. Спр.: Cor. Pol. Pologne, vol. 237, fol. 492. В рукописному відділі Нац. Бібл. є цілий меморіал де Броя про Україну (Franc. 9028, fol. 246 і 59), який ми обговорюємо в іншому місці.

177) Ibidem, vol. 244, fol. 208. Біля Розумовського був уже таємний французький агент, його лікар Габрієль Ле Клерк (1726—1798), що надсилав реляції до Версаю, головню в економічних питаннях. Пізніше цей Ле Клерк, уже на батьківщині, склав „Історію Росії“, де присвятив чимало місця Україні, підкреслюючи, що Розумовський був „українець з походження“ (Ukrainien d'origine). У 1786 р. з наказу міністра закордонних справ Вержена Ле Клерк склав „завваги про мапу Росії; Балтійського й Чорного Моря, (Paris, fol.), які присвятив Людовикові XVI-ому. Тут читаємо:

„...Козацька Нація заселює Лівобережжя й беріг Чорного Моря, але колись вона була

розповсюджена її на Поділлі та Червоній Русі. Внаслідок ріжних воєн Козаки не були всілі утримати своєї вольности і їх розібрали Польща та Росія“. Під 1792 роком уже за часів революції — в архіві Мін. Зак. Спр.: *Mém. et Doc. Russie, vol. XII, fol. 108*, є записка, що „П. Ле Клерк, який довго жив на Україні підчас гетьманування графа Розумовського, добре знає цей край і свого часу надсилав цікаві меморіяли“. Цих меморіялів ми не знайшли, але видно, що Ле Клерк був дійсно втаємничений в українську політику Людовика XV-го.

178) Інструкція вперше видрукувана у: *Boutaric, Correspondance secrète inédite de Louis XV sur la politique étrangère avec le comte de Broglie, Tercier etc... Paris 1864* Пор. також рукописи Нац. Бібліот. Franc. 10660—10661; „*Correspondance entre M. le Chevalier Douglas Ministre de France en Russie et M. Durand, Résident de France en Pologne (1755—1757)*“.

Властиво кажучи, жадного відкликання Розумовського не було, а як завжди літом гетьман покинув Україну виїхавши до Петербургу. Але Версаль рішив, що подорож гетьмана має політичні причини.

179) Мін. Зак. Спр.: *Turquie, Cor. Pol. vol. 120*.

180) Реляція Кастеляна з 7. V. 1749 р. *Ibidem. Turquie, vol. 115*.

181) *Ibidem. Pologne, vol. 239, fol. 512*. Листа, про який згадує Григор, немає в теці.

182) *Ibidem, vol. 240, fol. 17*. Лист Григора датований з Парижа.

183) *Ibidem, fol. 64*.

184) *Ibidem, fol. 207*.

185) Франц. відпис; переклад листа у Дентевілів. Невідомо, де оригінал і якою мовою він був.

186) Мін. Зак. Справ: *Cor. Pol. Pologne*, vol. 240, fol. 389. Лист датований з Комерсі.

187) *Ibidem. Turquie*, vol. 127, fol. 311, 466. Лист Дезаєра з 1-го серпня 1754 р. Відповідь з Версаля 12. IX. 1754.

188) Мін. Зак. Справ: *Cor. Pol. Pologne*, vol. 244, fol. 18. Датовано 9. I. 1755 р. з Парижа.

189) Архів Дентевілів. Одночасно Григор надіслав ханові копію трактату 1711 року.

190) Мін. Зак. Справ: *Cor. Pol. Pologne*, vol. 244, fol. 117.

191) Архів Дентевілів.

192) У 1774 р. Вержена призначено міністром закорд. справ. „Мораліст і дипломат, галянтна людина, найрозумніший міністер, якого Франція давно вже не мала й найчесніша людина у всій тодішній Європі“ — так характеризує Вержена Альбер Сорель у своєму клясичному творі „Європа й франц. революція“ (франц. видан. I, 38). Визволення американських колоній від Англії й союз з ними Франції — це заслуга Вержена.

193) Оригінал був українською мовою („*idiome cosaque*“), але його нема у Дентевілів, де є франц. копія, з якої ми зробили укр. переклад. З українських джерел відомо, що рік раніше, в 1755 р., військовий писар Романовський, за згодою російського уряду їздив у Крим побачитися з Мировичем і Нахимовським. Він сповіщав Кіш, що емігранти ці казали: „Росіяни... нині вже Військо Запорозьке до тла хочуть знищити, і тому по цьому боці Дніпра збудували міста, як ось Єлисавет та інші. Все військо вже знаходиться в лантусі й тільки росіяни ще не вибрали способу, як цей лантух завязати“. А. Андрієвський: *Матеріяли...* ст. 320;

А. Скальковській: Секретная переписка Коша Запорожского, „Кіев. Стар.“, 1886, т. XIV. II. ст. 334-335.

194) Див. М. Ткаченко: „Утворення нової Сербії на Запорізьких землях у 1752 р.“ в Київській „Україні“, 1926, в. III. ст. 146—159. Там-же відповідна література.

195) Мін. Зак. Спр.: *Turquie, Cor. Pol. vol. 132, fol. 247*; інструкція з 18. IX. 1756.

196) *Ibidem, fol. 337*. Реляція з 1. XI. 1756 р.

197) Архів князя Воронцова, т. IV, ст. 431—432.

198) Брудіон-копія листа у Дентевілів.

199) Цей рукопис, важливий для франц. військової історії, писаний франц. мовою й переховується в Дентевілю.

200) *Ibidem*.

201) *De Théas de Thorence de Provence*.

202) Для бергенської битви див.: Архів Військ. Мін., vol. 3514 (реляція франц. генер. штабу, тут-же і мапа й план битви), щоденник Григора, „*Gazette de France*“, M. de Bourcet, *Historiques sur la guerre de 7 ans, Paris 1792, Richard Waddington, La Guerre de Sept Ans. t. III. Paris, 1904.*

Ми оглядали самі Берген і околиці, де розігралася битва.

203) „*Lieutenant-général de armées du Roi*“ — такий був повний титул; сьогодні це дивізійний генерал. Понад цим був уже маршал — найвища ранга у Франції. Патент Людовика XV. на пергаменті, з 21-го квітня 1759 р., переховується в Дентевілю.

204) Архів Військового Міністерства, військової реєстр.

205) Архів Дентевілів. В архіві франц. військ. міністерства є папір з 1842 р., якогось Орлика, —

певно з австрійської лінії — що прохав дозволу ознайомитися з паперами „мого родича генерал-поручника Орлика“, щоби розшукати його могилу. З невідомих причин міністер не дав свого дозволу.

206) Наше „Вержен і Україна“, стр. 179.

207) Марія Тереса.

208) У деяких французьких актах, Григор мав ще імя Петра „Лазіска“ — від родового маєтку Орликів на Шлезьку, тоді Цісарського. Див. розвідку про генеалогію австрійських Орликів „Die Grafen Orlik“ в „Notizenblatt“, Brno, 1869, стр. 41—44.

209) Станіслава. Григор мав цей титул в останніх роках життя.

Д Ж Е Р Е Л А.

А. Рукописи.

1. Архів франц. Міністер. Закордонних Справ.

Autriche: Correspondance Politique, vol. 186, 187.

Mémoires et Documents, vol. 28. Mémoires de Le Dran relatifs aux Actes Préliminaires du Traité du 18. Novembre 1738).

Pologne, Correspondance Politique, vol. 175, 178, 182, 184, 185, 186, 187, 188, 197, 216, 221, 224, 226, 227, 231, 237, 239, 240, 241, 243, 244, 250, 260. Mémoires et Documents, vol. 2. (Mémoire sur la comparaison des circonstances de l'abdication et de la scission du temps du feu roi Auguste III avec le temps où le roi Stanislas a été élu, 12. (Histoire des négociations de la France pour le rétablissement du Roy Stanislas su le trône de Pologne. Fait en 1738 par M. Le Dran, premier commis des Affaires Entrangères).

Russie, Mémoires et Documents, vol. 12, 30.

Suède, Correspondance Politique, vol. 202.

Mémoires et Documents, vol. 24.

Turquie, Correspondance Politique, vol. 47, 49, 81, 82, 87, 90, 93, 97, 103, 107, 108, 109, 111, 113, 115, 120, 127, 128, 132, 244, 245, 248, 251.

Листування франц. дипломатів зі своїм урядом — Correspondance Politique (у нас скорочено: Cor. Pol.) переховується у томах і картонах, за хронологічною системою, за роками та місяцями. Тому в примітках ми подаємо або дату реляції, або аркуш тому (vol.) „Мемуари й документи“ — Mémoires et Documents — (у нас скорочено: Mem. et Doc.) другий відділ архіву. Тут містяться окремі меморіяли про поодинокі питання, надіслані або амбасадором, або зложені у Версалі.

Діярій Пилипа Орлика. Pologne. Mémoires et Documents, vol. 7, 8, 9, 10, 11. Див наше: „Orlikiana“ („Хліб. Україна“; IV.; „Діярій П. Орлика“; „Стар. Укр.“. 1924, IX—X).

2. Франц. Національний Архів.

Série K.: Lettres de Stanislas à Marie Lezczinska (1733—1736); N. 157—159 (шифра „Secret du Roi“); No 1188 (Etat des pensions accordées par le roi Stanislas au 1 décembre 1765).

3. Архів Франц. Військ. Міністер.

Службовий реєстр Григора Орлика.

Cartes: Dispositions, N. 3514.

Pologne, N. 2745, 2746.

4. Архів Франц. Морського Мін.

Journal de la Campagne des quatre vaisseaux du Roy... armés à Toulon en 1731, commandés par M. Du Guay-Trouin. Relation de la Crimée par le Sr Xavier Glavani, Consul de France.

à Bakche (1725) (Papiers Delisle, vol. XXVII).

5. Арсенал.

No. 6622 (Recueil de lettres du Garde de Sce-

aux Chauvelin au Maréchal du Bourg. 1733—1738).

6. Bibliothèque Mazarine.

No. A. 15413 (Recueil de pièces sur les affaires de Pologne par rapport au Roy Stanislas et à son élection).

6. Bibliothèque Nationale.

Fonds Français. N. 7177, 7180 9028, 10660, 10661.

8. Архів замку Дентевіль.

9. Бритійський Музей.

Additional Manuscripts No. 53006 (...What has passed in Poland since the death of King Augustus...), N. 52782. (депеші Вальдеграва, англ. амбасадора в Парижі).

10. Бібліотека Університету в Люнді, у Швеції.

Реєстр випозичених книг у 18 віці.

В. Друковані праці.

Mémoires d'Argençon. Paris, 1857—1858.
5 vol., 12°.

Barbier: Journal historique et anecdotique du règne de Louis XV. Paris, 1857, 8 vol. 12°.

Ad. Beer: Die polnische Königswahl im Jahre 1733. (Zeitschrift für allgemeine Geschichte, Kultur, Literatur und Kunstgeschichte, t. I. Stuttgart, 1885).

Voyage du Chevalier de Bellerive au camp du Roi de Suède à Bender en 1712... Paris 1872, 8° p. IX, 50.

M. de Bourcet: Mémoires historiques sur la guerre le 7 ans. Paris 1792, 3 vol. 8°.

Boutaric: Correspondance secrète inédite de Louis XV sur la politique étrangère avec le comte de Broglie, Tercier etc... Paris, 1866, 2 vol. 8°.

Pierre Boyé: Un roi de Pologne et la couronne ducale de Lorraine. Paris, 1898, 8°.

La Cour Polonoise de Luneville. Nancy—Paris—Strassbourg, 1926, 8 p. 352. (Друковано 250 прим.).

Lettres inédites du Roi Stanislas Duc de Lorraine et de Bar à Jacques Hulin, son Ministre en Cour de France (1755—1766)... Ibidem, 1920. 8 p. 8° 141.

Duc de Broglie: Le Secret du roi. Paris, 1879, 2 vol. 8°.

Eloge historique de M. Tercier... Nancy 1767. 12. Voltaire et Madame de Châtelet par M-me de Graffigny. Paris, 1820. 8°.

Mémoires Du Guay-Trouin, Chef d'escadre des armées de S. M. T. C., Amsterdam, 1750, 12.

Histoire de la réunion de la Lorraine à la France. par le comte d' Haussonville. Paris, 1860, 4 vol. 8°.

Le château de Luneville, par A. Jolly, Paris, 1859, 8°.

Lamberty: Mémoires pour servir à l'histoire du XVIII siècle... La Haye, 1724—1740, 14 vol. 4°.

Memoirs of Russia... Translated from the original manuscript of general Manstein... London, 1770, 4° p. VIII. 424, 4°.

Ibidem, 1775, 4°; 1856, 8°.

(Ставимо тут англ. видання, бо воно в дійсності є першим виданням. Про різні видання Манштайна, за рукописом, скажемо у виготовленій до друку „Ucrainica“ за кордоном).

C. Malmstrom: Sveriges politisker Hist. Stockholm, 1870, vol. 2.

Gaston Maugras: Dernières années du roi Stanislas. Paris, 1906, 8°.

Pierre de Nolhac: Louis XV et Marie Leczinska. Paris, 1920, 8°.

Rélation de la bataille de Bergen... 1759, 4°, p. 18 (відбитка з „Gazette de France“).

Theatrum Europaeum... Francf. 4°, vol. XV.

A. Vandal: Une ambassade française en Orient sous Louis XV. La Mission du Marquis de Villeneuve. Paris, 1887, 8°.

Paul Vaucher: Robert Walpole et la politique de Fleury (1731—1742), Paris, 1924, 8°.

Maréchal de Villars: Mémoires. Paris, 1884—1894. 6 vol. 8°.

Th. W(estrin). Nogra upplysningar om Kosack hetmanen Filip Orlik. („Historisk Tidskrift“, 1905).

K. Waliszewski: Potoccy i Czartoryscy, 1733—1765, 1887, 8°.

R. Waddington: La guerre de 7 ans. Paris, 1904, vol. 2, 8°.

E. Zévort: Le Marquis d'Argenson et le Ministère des Affaires Etrangères. Paris, 1880, 8°.

Д. Бнатыш—Каменскій: Исторія Малой Россіи. Кіев, 1903, 8° с. IX, 609.

Б. Барвінський: До побуту Ганни Орликової в Станиславові („Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського, Київ, 1928, I, с. 234-241).

Документы об Андр. Войнаровском и Фил. Орликъ... изданные под редакціей... В. А. Кордта: (Сборник Кіевской комиссії... 1916 Вып. II, с. VI. 124).

Собрание сочинений Н. И. Костомарова. Книга шестая... т. XVI-й.

Мазепа й Мазепинцы С Петербург, 1905. з°, с. 815.

А. Ёнсен: Орлик у Швеції. („Записки Н. Т. ім. Ш., Львів, т. ХСІІ, 8°, ст. 77).

В. Модзалевскій: Малоросійскій Родословник. Кіев, 1908, т. I. „Русская Старина“, С. Петербург, 1875. Манштейн: Описание столицы крымско-

го Хана Бахчисаря...) „Русский Архив“, 1871). („Дѣло о князѣ Черкасском“).

С. Соловьев: Исторія Россіи с древнѣйшихъ времен... Видання в 29 томах.

А. Скальковскій: Секретная переписка Коша Запорожского. („Кіев. Стар.“, 1886, т. XIV).

ІКОНОГРАФІЯ.

1. Г. Орлик у початку 50-ох р, 18 ст. (За портретом в Дентевіль).

2. Кардинал Флері. (За гравюрою Націон. Бібліотеки).

3. Французька політична мапа Європи з часів Орлика. (Atlas Nouveau et curieux des peus célèbres intinéraires. A. Leide par Pierre Van der Aa. 1729, примірник Нац. Бібл.).

4. Кафа, центр. торгівлі невольниками з України.

5. Битва під Бергеном. (За гравюрою Націон. Бібліотеки. Collection Hennin, vol. CIII. N. 8934). Праця майстра Йозефа Еразма Белінга, або Белінгера в Аврбурзі. (U. Tieme und F. Becker. Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler.

Німецька легенда: „Правдива картина вельми важливої битви, що відбулась 13-го квітня 1759 р. під Бергеном, біля Франкфурту, де французи під проводом герцога де Брой осягнули повну перемогу над союзною армією, під проводом князя Фердинанда Бравншвайгського. Французька армія з самого початку битви числила тільки 15.000 і щойно пізніше, коли надійшла допомога, зросла до 30.000, а проте приневольно відступити союзну армію в 40.000 і то так, що на полі битви залишилося яких 5.000 вбитих і ранених, а підчас переслідування ще стільки-ж утрат. Пояснення до ілюстрації: 1. п. герцог Брой; 2. Генер.-поруч. Бопрю; 3. Генерал Кастрі; 4. Князь Каміль Лютаринський; 5. Сакс. генер. Ойгерн, вельми важко поранений; 6. Граф Орлик; 7. ...і.; 8. Князь Фердинанд Бравншвайгський; 9 Наслідний князь Бравншвайгський; 10 Князь Ісенбург; 11.; 12 Союзники тікають.

6 і 7. Сучасний вигляд замку в Дентевіль.

З М І С Т.

	Стор.
Передмова	7
Молодість Г. Орлика	11
Перші дипломатичні заходи	21
Подорож до Царгороду	35
Заходи перед Ханом	71
Тяємні мандрівки	97
Проти московської небезпеки	119
Останні зусилля	135
Примітки	172
Джерела	201
Іконографія	206

ВАЖЛИВІШІ ПОМИЛКИ :

сторінка	рядок згори	надруковано	має бути
21	10	1929	1729
29	19	1739	1729
35	22	1721	1731

Д-р. ВОЛОДИМИР ЗАРАЙСКИЙ

АДВОКАТ І ВІЙСЬКОВИЙ ОБРОННИК

—*— в Червонограді

вул. Косацька ч. 5.

TULAonline.org

1111 A online.org

